LOUİS MASSIGNON

HALLAC-I MANSUR

ANADOLU ALEVİLİĞİ'NİN FELSEFİ KÖKLERİ

DERLEYEN

Prof. Dr. Niyazi ÖKTEM

ANT

HALLAC-I MANSUR Prof. Dr. Niyazi ÖKTEM

LOUIS MASSIGNON

●

HALLAC-I MANSUR

DERLEYEN
PROF. DR. NİYAZİ ÖKTEM

Dizgi: Cem Yayınevi
Baskı: Anadolu Matbaası
1. Baskı: İstanbul Şubat 1994

LOUIS MASSIGNON

HALLAC-I MANSUR

ANADOLU ALEVİLİĞİNİN FELSEFİ KÖKENLERİ

DERLEYEN
PROF. DR. NİYAZİ ÖKTEM

ANT YAYINLARI
KUMRULU YOKUŞU SOKAK NO: 24/1
TEL: 0212 – 249 12 30 CİHANGİR/İSTANBUL

Kitabın orjinal adı:
La Passion de Hallaj; martyr mystigue
de l'İslam (Hallac-ın Tutkusu; Mistik İslam Şehidi.)
(4 cilt)
Baskı Tarihi: 1975 Paris

DAR-I MANSUR

Cemal ŞENER*

Üniversiteden yeni mezun olmuş genç bir arkeolog olarak L. Massignon Bağdat yakınlarında kazı yapmaktadır. Bu kazı sırasında kırık bir testi parçası üstünde şu beyiti görür:

«Allah'a kavuşmak için iki rek'at namaz da yeter.

Ancak böyle bir namaz için abdesti insanın kendi kanı ile almış olması gerekir.»

Bu ifade ile Massignon adeta çarpılır. Bu beytin altındaki imza ise; ***Hallac-ı Mansur'undur.***

Massignon'un, Hallac'ı Mansur ile süren 33 yıllık yolculuğu işte böyle başlar. Massignon o günden sonra arkeolojiyi bırakır ve şark bilimine, doğu bilimine daha doğrusu Hallac'ı incelemeye yönelir.

Louis Massignon, Hallac üstüne tam 33 yıl çalışır. Adeta ömrünü Hallac-ı Mansur'u incelemeye adar. Hayatını Hallac'a vakfeder. Batı bilim çevrelerinde Louis Massignon'un adı Hallac-ı Mansur ile özdeşleşir. Adı Hallac ile birlikte anılır. Hatta adı unutulur. «Hallac-ı Mansur» diye anılır. Ve Massignon, 33 yılın arkasından Hallac-ı Mansur hakkında ansiklopedik dev bir Hallac-ı Mansur araştırması bırakır.

Ülkemizde, İslam dünyasının bu büyük bilgini Hallac-ı Mansur hakkında maalesef fazla bilgi yoktur. İnsanımız bu konuda da birçok konuda olduğu gibi zifiri karanlıktadır.

Alevi-Bektaşi düşüncesinde Hallac-ı Mansur'un yadsınmaz bir yeri vardır. Alevi-Bektaşi düşünce ve felsefesi Hallac-ı Mansur'suz izah edilemez gibi geliyor bana. Bunun en güzel örneği de Alevi Cem ayinlerindeki en yüksek makam olan ***Dar-ı Mansur Divanı'****dır. Dar-ı Mansur mahkemeleridir. Görgü Cem'lerinin yapıldığı makamın adı olan* ***Dar-ı Mansur*** *divanı işte bu büyük insandan kaynaklanır. Hallac-ı Mansur Alevi düşüncesinin temel taşlarından biridir.*

Hallac-ı Mansur; 857'de Tur'da doğmuştur. Esas adı Ab'ı Mugis al-Husayn Bin Mansur ol Bayzavi. Dedesi Muhamma ise, Zerdüşt dinine mensuptur.

Hallac için, İslam dünyasına Helen felsefesini sokan düşünür olarak bahsedilir. Hallac o yıllar Arap dünyasındaki köle ticaretinin merkezi olan Basra'da büyür.

Kendisini din ve felsefe alanında çok iyi yetiştirirdi. Toplumsal sorunlara da olağanüstü duyarlıdır. Köle ayaklanmalarına hep sıcak bakar.

Hambeli Mezhebi'nin düzenlediği bir ayaklanmayı desteklediği ve değişik dinsel yorumları olduğu gerekçesiyle tutuklanır. 8 Yıl hapis yatar.

Hapiste iken de, düşüncelerinden vazgeçmediği, Hambeli ayaklanmasını desteklediği ve buğday karaborsacılığına karşı çıktığı gerekçesiyle yargılanması yenilenip hızlandırılır.

Bağdat'ın despotları, Hallac-ı Mansur'u yoksullardan yana olduğu, karaborsacılığa karşı olduğu ve o gün bu talepler doğrultusunda haklı bir mücadele veren Hambeli Mezhebinin ayaklanmasını hem de hapishaneden desteklediği gerekçesiyle kadıların verdiği şu hükümle cezalandırılmasına karar verdiler.

«Önce kamçılanmasına, sonra bedeninin dilim dilim edilmesine, daha sonra bir darağacına asılarak teşhir edilmesine ve en sonra da kellesinin bedeninden ayrılarak yakılmasına karar verildi.»

Ve, Hallac-ı Mansur bu fetva ile 922 Mart'ında Bağdat'ın eli kanlı cellatlarınca cezalandırıldı. Bundan 1000 yıl önce.

Hallac'ın cezalandırılması yoksul halka silah zoru ile seyrettirildi. Açlık, kıtlık, yoksulluk denizi içindeki Bağdat halkı, Hallac-ı Mansur'un katlini tekbir sesleri ile uğurladı. Hem de;

«Onun idamı, İslamın kurtuluşudur, kanı bizim boynumuza olsun» şahitlere bu ifadeyi bağırta bağırta okutarak...

İşte Hallac-ı Mansur, Enel-Hak dediği Tanrısına kendi kanı ile aldığı abdest ile yolculandı... Massignon'un kırık testi parçasında gördüğü beyitteki gibi...

Hallac-ı Mansur, kendisini darağacında cellatların kırbaçları ile seyreden halka ise şöyle hitap etti:

«Allahım! Şu topluluk senin kullarındır. Dinlerine olan bağlılıkları yüzünden sana aklanmak ümidi ile beni öldürmek için toplanmışlar. Onları affet! İyi biliyorum ki, bana açtığın sırları onlara açsan, yahut onlardan gizlediğin şeyleri benden de gizleseydin, bu hal başımıza gelmezdi. Yaptığın şeyler için yine sana hamd, murat ettiğin şeyler için yine sana hamd olsun Allahım!..»

Hallac-ı; darağacına gönderen düşünce O'nu yok etmekle bu işi bitireceğini sandı. Ama yanıldı. Hallac 1000 yıldır insanlığın önünde onur ve inanç bayrağı olarak yaşıyor.

Hallac'tan 500 yıl sonra Nesimi, Enel Hak dediği için, Bağdat'lı despotların çirkin yüzlerini bir kez daha dünyaya tanıttı.

Seyyit Nesimi'yi idama mahkûm eden Kadı, Nesimi için yazdığı fermanda;

«Bu öyle bir murdardır ki, kanının değdiği yer yıkamakla temizlenmez, orayı kesip atmak gerekir.» diyecek kadar küçülmüştür. Nesimi'nin fermanının infazı sırasında cellat bıçağı çalınca, Nesimi'den fışkıran kandan bir damla kan, Kadı'nın parmağına da sıçrar. Tabii ki Kadı parmağını kesmeye kalkmaz. İşte o sırada Nesimi'nin şöyle dediği rivayet edilir:

«Sen şeriat uğruna parmağını bile kesmezsin, halbuki görüyorsun ki biz inancımız yolunda kendi kanımızla yıkanıyoruz.»

*Bugün, inançları uğruna darağaçlarını boylayan bir dizi insan gibi, Hallac-ı Mansur ve Nesimi'de Balkanlardan Himalayalara her gün yapılan Alevi Cem'lerinde, gülbenklerde, dualarda, nefeslerde, **Dar-ı Mansur**'larda yaşıyorlar.*

---

* Ehlibeyt Dergisi; S. 34-35 Haziran, Temmuz 1991

ÖNSÖZ

Düşünsel boyutta Anadolu Aleviliğinin kaynaklarının başında Hallac-ı Mansur gelmektedir. Hallac'la ilgili söylenceler, onun aşk ile Allah'a ulaşma arzusu Anadolu'yu etkilemiştir. Alevi-Bektaşi dergahına girişte ***«Darı Mansur»*** *diye adlandırılan ve Hallac'ın idamını simgeleyen tören düşünüre verilen önem ve değeri ortaya koymaktadır.*

Ancak ne yazık ki Anadolu kültüründe Hallac felsefesinin bilimsel bir bakış açısı içinde ele alınıp incelenmesine rastlamamaktayız. Hallac'la ilgili Türkçe kitap, monografi yoktur. Hallac'ı monografi yoktur. Hallac'ı gene Batılılar incelemiştir. İslam tasavvufunun bu büyük isminin Batı tarafından işlenerek gündeme getirilmesi bir hayli acıdır. Alevi araştırmacıların bu konulara eğilmemesi daha da düşündürücüdür.

Anadolu Alevileri kimlik arayışı içindedirler. Kimlikte en önemli belirleyici öge felsefi kökendir. Anadolu Alevileri felsefi kökenlerin tanıdıkları oranda oportünist, çıkarcı güçlerin etki alanı dışına çıkacaktır.

Kimi Şia'yla Anadolu Alevileri arasında bağ kurmakta; bazıları Marx'la Hallac'çı düşünceyi birbirine müsahip kılmaktadır. Politik güçler Alevi potansiyelini iktidar aracı olarak kullanmaya kalkmakta; ayrılıkçı eğilimler Alevi kültürüne sahip çıkmaktadır. Bu tür oyunlardan kurtulmak için felsefi kökene inmek zorunludur.

Anadolu Aleviliğinin ilk felsefi kökeni Hallac-ı Mansur'dur. Biz de onunla işe başladık. İleride Muhiddin-i Arabi üzerinde bir çalışma yapmayı düşünüyoruz.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Batılı bir düşünce adamı, Fransız ***Louis MASSIGNON*** *Hallac'ı geniş bir biçimde ele alarak incelemiştir. Biz de onun dev yapıtı* ***«La Passion de Hallaj; martyr mystique de l'Islam-Hallac'ın Tutkusu; Mistik İslam Şehidi»*** *adlı 4 ciltlik, toplam 2000 sayfa tutarındaki eserinden yol alarak derlememizi gerçekleştirdik.*

Massignon Hallac'la ilgili 2259 yapıtı inceleyerek kitabını yazmıştır. Ayrıca Hallac söylencesinin yayıldığı tüm yöreleri gezmiş, buralarda röportajlar yapmıştır. Yapıtların içinde 88 tanesi Türk yazarlar tarafından kaleme alınmıştır. Çoğu eskidir, sadece 10 tanesi yüzyılımızda yayınlanmıştır ve genelde eski Türkçedir.

*Massignon, kitabının **1. cildinde Hallac'ın yaşamını; 2. ciltte düşüncelerinin yayılmasını; 3. ciltte Hallac'çı doktrin ve yapılarına yer vermiştir. 4. ciltte bibliografya ve endeks mevcuttur.***

Massignon'un Hallac'ı inceleme öyküsü ilginçtir. 1907 yılında henüz 24 yaşındayken, genç bir arkeolog olarak Mezapotamya'ya gelen Louis Massignon inanç açısından agnostiktir (bilinemezci). Casusluklа suçlanarak Osmanlı hapishanesine düştüğünde mistik bir deneyim yaşar. Arapçayı daha önce Kuzey Afrika'da öğrenen Massignon İslam Tasavvufunun (mistisizm) en büyük ismi olan Hallac-ı Mansur'u tanımak ister. Tüm yaşamını o artık Hallac'a adamıştır. Bağdat'ta Arap mahallelerinde oturur, Araplar gibi giyinir, Hallac'la ilgili bilgiler bizzat araplardan alır. Daha sonra Hallac'ın dolaştığı yerleri Anadolu'yu, Balkan'ları gezerek Hallac'çı düşüncenin etkilediği toplumları inceler. Agnostik Massignon, hapisten sonra Hallac sayesinde artık inanç sahibi olmuştur. İnanç yolu Hıristiyanlıktır ama o kendi diniyle diğer tek tanrılı dinler ve özellikle müslümanlık arasında bir fark görmemektedir.

Massignon'un Osmanlı topraklarındaki yaşamıyla ilgili olarak oğlu Daniel Massignon, babasının notları ve güncelerinden yararlanarak uzun bir makale yazmıştır. (Bknz. Islamochristiana-1988-s. 127-199). Burada Osmanlı ülkesine ait ilginç saptamalar ve tarihsel bilgiler vardır.

*Louis Massignon 1962 yılında öldüğünde hâlâ Hallac üzerindeki çalışmasını sürdürmekteydi. **Ölümünün 30. yıldönümünde UNESCO 17-18 Kasım 1992 tarihlerinde Paris'te «Louis Massignon ve Kültürlerarası Diyalog»** adı altında bir seminer düzenlemiştir. Bu seminere konuşmacı olarak katılanlar arasında ne yazık ki tek bir Anadolu Alevisi yoktur. 20 konuşmacı arasında sadece 1 kişi müslümandır.*

*Massignon «La Passion de Hallaj» kitabını ilk kez 1914 yılında yayınlamıştır. Giderek genişletilen baskıların sonuncusu yazarın ölümünden hemen sonra yayına girmiştir. Bu son baskıdan sonra oğlunun girişimleriyle 1975 yılında bir kez daha **«Hallac'ın Tutkusu»** basılır. Biz çalışmamızı bu baskıdan hareketle gerçekleştirdik.*

Arapça bilmemezlikten dolayı bazı hatalar yapılmış olabilir. Keza bir çok yerde Hicri takvim kullandık. Bunları Miladi takvime 622 ilave etmek suretiyle çevirmemiz yetersiz olacaktı. Bu nedenle böyle bir işlemi de yapmadık. Kusur ve eksikliklerimiz için okuyucudan özür dileriz. Kitabımızı daha iyiyi gerçekleştirmek isteyenlere ithaf ediyoruz.

Niyazi Öktem

HALLACIN YAŞAM ÖYKÜSÜ VE YAPITLARININ GÜNÜMÜZE GELİŞİ

Tarihte din ve felsefede değişik düşünceler yayan birçok büyük insan kendi dönemlerinde horlanmışlar, baskıya maruz kalmışlar ve çoğu kez de idam edilmişlerdir. Resmi ideoloji veya teoloji onlarla ilgili tüm dokümanları genelde yok etmiştir.

Aynı yazgı Hüseyin İbn Mansûr Hallac için de söz konusudur. O, ancak 922 (Hicri 309) tarihindeki idamında yüzyıl sonra İslâm Âleminde tarihsellik kazanabilmiştir. 1046 yılında vezir Ali İbn El Müslima, Hallac'ın idam edildiği yerden geçilirken oranın «kutsanmış bir yer» olduğunu söyleyerek, unutturulma sürecini kesmiştir. Vezirin ölümünden sonra onun yakın dostu olan Ebubekir bin Tahabit Kâtib «Bağdat Tarihi» adlı yapıtında Hallac'a yer ayırma cesaretini göstermiştir.

Ancak Hallac'la ilgili menkıbeler halk arasında dolaşmaktaydı. Ayrıca bilimsel çevrelerde de ondan söz edilmekte, anekdotlar anlatılmaktaydı. Daha sonra Şirazlı İbni Bakûye adında bir din adamı (H. 350-428) Hallac hakkında uzun bir inceleme yazmıştır. Ona göre Hallac «iyi başlamış fakat kötü bitirmiştir». İbn Bâkûye Hallac'ın oğlu Hamd'ın, babası hakkında yazmış olduğu bilgileri yorumlayarak okuyucuya aktarmıştır.

Hallac'la ilgili bilgiler günümüze şöyle bir kronolojik sıradan geçerek gelmiştir.

İdamından hemen 1 yıl sonra Kahire'den Bağdat'a gelen İbn El Haddâd adında bir din ve devlet adamı, İbn Hayran adlı bir başka din adamından Hallac'la ilgili doğrudan tanıklara dayalı yazılı bilgileri alır.

Hallac'ın düşünceleri artık Bağdat dışına taşınmıştır. 941 (H. 330) yılında Türkistan'da Faris Dinâvâri derslerinde onun görüşlerine yer verir; 941'de Şiraz'da Hallac'ı anlatır: Aynı yıllarda Basra ve Halep'de Hallac'ın görüşleri dile getirilir ve eleştiriler de yapılır. Yüzyılın sonuna doğru da İslam Aleminin değişik yörelerinde yoğun bir şekilde Hallac tartışmasına girilmiştir. Tutucu kanat Hallac'ın düşüncelerini tam anlamıyla afaroz etmiştir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz Ali İbn El Muslima'nın Hallac'ın itibarını geri getirmesinden sonra, aynı vezir manevi otoriteyi Abbasiler'de bırakmak kaydıyla dünyevi iktidarı Selçuklu Türklerine teslim eder. Bu dönemden sonra Hallac Bağdat'a geri gelmiştir. Bağdat'da Nizamülmülk'ün inisiyatifiyle, öldürüldüğü yerde anısına sembolik bir kabir yaptırılır. Kabrin yapımında ve Hallac düşüncesinin yayılmasında yardımcı olan Ali İbn El Müslima ailesinin büyük katkıları olur.

1106 yılında (H. 500) tanınmış din alimi Abu Hâmid, Mişkât adlı yapıtında Hallac'ı savunur.

XII. yüzyılda Şeyh Ümavi tarafından, Hallac felsefesini işleyen Adeviye tarikatı kurulmuştur. Bu tarikatın Kürt mensupları Lâliş'de «Hallac Makamı» adında bir yer kurup, buraya masif bakırdan kutsal kuş tasviri yapmışlardır. Aynı dönemlerde muhtemelen Emir Gökbüri'nin emriyle Musul'da bir «Hallac Makamı» yaptırılmıştır. 1164 yılında ünlü İranlı şair Ferid Attar, Hallac'ı «kutsallığın en üst mertebesi» olarak tanımlamıştır.

XII. yüzyılda Türkistan'lı ünlü ozan Ahmet Yesevi, Doğu Türkçesiyle yazılan «Divan Hikmet»inde Hallac'ı hak ettiği yere getirmiştir. Bu, Hallac'ın Türkçeye ilk kez girişidir.

Ahmet Yesevi'nin Hallac aktarımı Bektaşiliğin önemli dayanakları haline gelir.

1174 yılında Şiraz'da Rûzbehan Baklî Daylami bir Hallac Külliyatı oluşturur. 1184 yılında ünlü dinbilimci Râzi «Tefsir-i Kebir» adlı yapıtının başında Hallac'tan söz eder. 1195 yılında Bakli Daylami Arapça olarak kaleme aldığı Hallac külliyatını farsçaya çevirir.

XIII. yüzyılda Hallac artık fikren tam anlamıyla İslam Aleminde yayılmıştı. Mevlana, Mesnevisinde haksız yere idam edilen Hallac'a ilişkin rüya gördüğünü söyler. Hallac'la ilgili olarak Endülüs'ten Türkistan'a değişik düşünür ve ozanlar eserler vermeye başlarlar.

Hambeli kanada mensup bazı din adamı düşünürler de Hallac'a karşı olan sünni tavın sürdürürler. İbni Teymiye bunların başında gelir. Onlar Hallac ve Muhiddini Arabi'deki tekçi (monist) vahdeti vücud ilkesinin aksini savunan görüşleri temellendiren gruptur.

XIV ve XV. yüzyıl da yoğun Hallac tartışmalarıyla geçer. Türk şairlerinden Ahmedî, Hallac üzerine bir risale yazar. XV. yüzyılda en önemli olay hurufî tarikatına mensup ünlü Türk şairi Nesimî'nin «Divan»ı ve onun hazin sonudur. Bazılarına göre Nesimi, Hallac'ın yeniden doğuşudur.

Hallac XVI. yüzyılda Benegal'e kadar ulaşır. Nusret Şah tarafından İslamlaştırılan Benegal'de hemen «Hallac'çı» bir tarikat kurulur.

1531 yılında şair Lâmi, Kanuni Sultan Süleyman'a bir gül kasidesi sunar. Kasidede Hallac'la karşılaştırmalar yapılır. 1535 Bağdat'ın fethinde Hallac'ın türbesinin krokisi yaptırılır...

XVI ve XVIII. yüzyıllarda Hallac felsefesinden giden birçok tarikat ortaya çıkar ve bunlar itibar görür. Ancak gene de karşı güç ve grupların bir bölümü bu görüşleri zındıklıkla

suçlamaya devam eder. İstanbul'da bu yüzyıllar Hallac'çı düşünceye mensup olarakda Şair Mustafa Efendi, Antakyalı Münif Mustafa Efendi, Bursalı İsmail Hakkı, Ragıp Paşa, Damatzade Mualla Murat (Kazasker) isimlerini saymak mümkündür.

XIX. yüzyıllar da Osmanlı dünyasında Hallac önemli bir yer tutmuştur. Ahmet Rüştü Karaağaççı, Şair Müridî, Kethuzade Arif Efendi, Yenişehirli Avni gibi isimleri Hallaç'çı olarak görmekteyiz. Bu yüzyılda Niyazi-i Mısrî Hallaç'cı düşünceyi işleyen şiirler yazmıştır.

XX. yüzyılda Hallac-ı Mansur'la ilgili bir polemik Şehzadebaşında bir sokağa onun adının verilmesiyle başlar (*). Daha sonra Nurettin Topçu felsefi olarak «ihtilal» kavramını Hallac'ın düşünceleri üzerine kurar. 1944 yılında da Salih Zeki Aktay, Hallac üzerine bir tiyatro eseri yazar.

XX. yüzyılda Hallac'tan en fazla etkilenen düşünür, ünlü Hint müslümanı Muhammed İkbal'dir. İkbal, İslam personalist felsefesini «Enel Hak» anlayışına dayandırmaktadır.

Tüm yukarıdaki süreç içerisinde Hallac-ı Mansur'la ilgili eldeki yapıtlar, kendi eserleri, minyatürler, menkıbeler, el yazmaları, suçlamalar, methiyeler mevcuttur. Bazı mistik tarikatlara girişte Hallac'ın idamına ilişkin benzer allegorik törenler de kaynak vazifesini görmektedir.

***

(*) Sayın Sadık Köksu'dan edindiğimiz bilgiye göre bu sokağa, bir suikaste kurban gitmesinden sonra Cavit Orhan TÜTENGİL adı verilmiştir. Bunun üzerine İstanbul Hallaçlar derneği itiraz etmiştir.

YAŞAMI

Hüseyin İbn Mansur Hallac 244 (Miladi 856) yılında Beyzâ'nın Tûr yöresinde doğmuştur. Beyzâ Basra bölgesinin kuzey doğusunda bulunan Horasan'a, Şiraz'a gidip Türkler'e karşı savaşan askerlerin konaklama bölgesiydi. Burada yaşayan insanlar Yemen'in koruması altındaydı. Bu nedenle Hallac'a Yemenli dendiği olmuştur; oysa büyük babası mazdeist olan (zerdüşt dininin bir kolu) bir İranlıydı.

Hallaç olan babayla birlikte 253-262 tarihleri arasında o yörelerdeki dokuma merkezlerini dolaşan Hüseyin'in ailesi gene o bölge yakınlarında olan Vâsit kentine yerleşir.

Beyzâ (veya Baydâ) Abbasi halifeliğine bağlıydı, fakat İran dili ve mazdeist kültür tüm yöreye egemendi. Stratejik konumu ve geçit bölgesi olması nedeniyle, Abbasiler belli bir zaman sürecinde kenti Araplaştırdılar. Kentte İran asıllılar kadar, Türk ve Kürtler de yaşamaktaydı. Bunların hepsi Müslüman olmuştu, fakat mazdeist kökenliydiler. Hallac-ı Mansur'un Araplaşma nedeniyle çocukluğunda farsça bilmediği rivayet edilmektedir.

Hallac'ın doğduğu kentte geçen bir anekdotundan söz etmek mümkündür. Arkadaşı Musa ile birlikte sokakta yürürken bir balkondan yere yansıyan gölgeyi görünce Hallac, başını yukarı kaldırır ve güzel bir kadınla karşı karşıya kalır. Dönüp arkadaşına «göreceksin beni büyük felaketler bekliyor; bu kaçamak bakışın sonucunu bekle» der. Yıllar sonra acı felaketin geldiği gün, arkadaşı Musa, çakılı olduğu haçın altında ağlamaktadır; arada bir boynunu kaldırarak direkteki Hallac'a

bakmaktadır. Hallac ona şunları fısıldar «yıllar önce boynumu dikerek baktığımı görmüştün; kim ki boynunu yasak bir şeye uzatarak bakar, o da benim gibi boyunun kesilmesini hakeder.»

Yörede sünnilik egemendi. Hallac geç yaşlarında sünniliğin değişik dallarına mensup olanlarla, hâlâ mazdeist kalanlarla ve bazı şiilerle de ilişki kurmuştur. Yakın arkadaşı Mûsa şiirdir; Khurrazâde bin Firûz ise mazdeisttir.,

Hallac'ın Vâsit'te yetiştiği anlaşılmaktadır. «Gönüller hallacı» sıfatının ona verilmesi bu kentte gerçekleşmiştir. Arapçaya hakim olduğu ve sayısız hadis ezberlediği de bilinmektedir. Genç yaşta ibadet biçimlerine de hakim olan düşünür, yöresel ve tüm Arap dünyasında bilinen öykü, menkıbe ve söylencelere de vakıftı.

Vâsit çoğunluğun Arap olduğu, İran ve Türk asıllıların da bulunduğu hâlâ Emevi destekçisi koyu hambeli-sünni bir kentti.

Kentin merkezindeki Cami ve ona bağlı medresede 203 yılında İmam Hambel'in hocası Silhî ders vermekteydi. Hambeli ağırlıklı bu hocalarla birlikte, akılcı mutezili ve aydın İslam alimleri de Vâsit kentinde etkili olabilmekteydiler. Bunun dışında şiiler de kentte mevcuttu. Hallac'ın şiilerden sihir öğrendiği iddialan vardır. Hallac'ın ilk müritleri arasında o bölgedeki Hıristiyan kökenliler gelmektedir. Bölge geçit yeri olduğundan, Basra ve Tustar'dan gelenlerden heretik (sapkın) akımları da öğrendi.

Hallac tutucu hambeli-sünni bir yerde, kozmopolit ortamın etkileriyle ilk dinsel formasyonunu almış bulunmaktaydı.

Hallac 2 yıl Vâsit'te kaldıktan sonra, Tustar'a geçer ve burada sûfi Sahl'ın öğrencisi olur. Bu bir tilmizlik değildi,

çünkü kendisi henüz sûfi giyimine bürünmemiştir. Ancak rivayetlere göre mistik oluşum süreci başlamıştı. Sahl'ın her namazdan önce kendini dünyadan soyutlama çabası, bir tür çileye yönelip Nûr-u Muhammed'i bekleyişi Hallac'ı bir hayli etkilemişti. İki yıl da Tustar'da kalan Hallac ani olarak Basra'ya geçer. O dönemde kentte meydana gelen kargaşa, başkaldıran Kürtler'in yönetimi geçici olarak ele geçirmeleri yer değiştirmenin nedeni olabilir.

262 yılında Hallac Basra'ya gelir ve birkaç ay sonra evlenir. Hallac burada sûfiliği açıkça kabul eden ve kervancılıkla uğraşan Amr Mekki'nin yanına yerleşir. İnzivaya çekilmemekle birlikte, artık o da sûfi olmuştur. Bu arada kentin ileri gelenlerinden Abû Yakup Akta'nın kızıyla evlenir. Akta kızını, Hallac'ın dürüstlüğü, doğruluğu ve inancına olan bağlılığı nedeniyle verir. Bu evliliği, her nedense Amr Mekki pek istemez ve Hallac'la arası bozulur. Amr'dan artık feyz alamayan Hallac, Bağdat'a gidip Cüneyd-i Bağdadî'ye durum anlatır. O sabretmesini söyler. Böylelikle Cüneyt'le aralarında bir dostluk başlar ve mektuplaşma suretiyle düşünce alış verişi yapılır. Hallac Basra'da ailesiyle birlikte 10 yıl kalır, daha sonra ailesini önce Tustar'a (272-281), sonra da Bağdat'a yerleştirir. Hallac, Basra'dayken iki kez hacca gitmiştir.

Hallac'ın yaşadığı dönem, İslam Aleminde büyük olaylardan sonraki yıllardı. Bu olaylardan birincisi Hz. Muhammed'in ölümünden 25 yıl sonra cereyan ede Sıffın savaşıydı. İkincisi ondan 100 yıl sonra birliği sağlamak için İslam alimlerinin gösterdiği çabalar ve onun sonunda ortaya çıkan Ehli Sünnet'in dört kolu (maliki, hanefi, şafi, hanbeli) olgusuydu. Üçüncüsü ise tüm, politik kaygılardan uzak, ahlaksal saflaşmaya yönelen, Allah'ın Birliği içinde bütünleşmeyi amaçlayan sûfi eğilimlerdi.

Hallac'ın hocalarının hemen hepsinde sûfi eğilim ağır basmaktaydı.

Tustarlı Sahl bin Abdullah ilk hocası olarak sâfî eğilim içinde ehli sünnet yanlısı bir mistikti. Kendisi bir tefsir yazmıştır. Hallac'ın, onun etkisinde kaldığı anlaşılmaktadır. Allah'ın bir cevher olarak fışkırması anlayışı Sahl'da da vardı. Her ikisi de ramazan ayında aynı tür oruç tutardı; günde, 400 rekat namaz kılarlardı. Hallac'ın Amr Mekki'nin yanında, Basra da sûfiliğe tam olarak yöneldiğini yukarıda belirttik; onun yanında sûfi elbisesini giymiş ve bıyığını kesmiştir. Amr mekki, Buhari'nin yetiştirdiği bir hadis üstadıdır.

Cüneyd-i Bağdadi'de sûfi eğilimliydi; onun mistik tutumu mutezile okulunun eleştirisi üzerinde temellenmiştir. Cüneyd-i Bağdadi'nin müslüman dinbilimi üzerinde büyük etkiler yaptığı bilinmektedir. Mistisizmin yanlış yanlarını eleştirmesini de bilen Bağdadi bir süre sonra sûfizmden ayrılmış ve şafi tutumu tercih etmiştir. Hallac'ı yönlendiren üçüncü kişi Cüneyd'tir; ancak onunla da bir süre sonra ilişki kesilmiştir. Cüneyd'in Hallac'ı büyü yapmayla suçladığı rivayetleri vardır.

Hallac'ın o dönemde ilişkide bulunduğu sûfiler arasında Nuri İbn El Baghavi, Ebubekir Şibli, İbni Atâ, İbrahim İbn Fâtik gibi isimleri saymak mümkündür. Ebubekir Şibli'de Hallac'da olduğu gibi Tanrı'yla yekvücutlaşma anlayışı mevcuttur. Hallac'ın öldürülmesinden sonra Şibli onun felsefesini gizlice sürdürmüştür. Hallac'ın İbni Ata'ya son mahkemesinden sonra kaleme aldığı el yazmalarını teslim ettiği rivayet olunur.

Hallac'ın tam adı Abû Abdullah El Hüseyin bin Mansûr bin Mahamma El Beyzâvî El Hallac'dır.

Beyzâvî veya Beydâvî adı Beyza'dan doğmasından gel-

mektedir. Babasının adı Mansur, mazdeist olan büyük babasının adı da Mahamma'dır.

Babasının yün hallacı olması gibi o da yürekleri temizleyip saflaştırmaktaydı. Ayrıca yürekleri okumasını bildiği de rivayet olunmaktadır. Başka bir deyişle karşısındaki insanın kalbini okuduğu, yönelimini bildiği söylenmektedir.

İbni Bâkûye'den rivayetle şu anekdot anlatılır. Hallac bir gün yün atma işiyle uğraşan bir dükkâna girer ve sahibine kısa bir süre için çıkmasını söyler. Dükkâna geri gelen adam tüm pamuğun atıldığını, temizlendiğini görür ve şaşırır. İnanılmaz miktarda pamuğun kısa bir sürede temizlenmesinden sonra kendisine Hallac ismi verildiği de rivayet olunmaktadır.

Gençliğinde Hallac, gideceği yer ve ortama göre kıyafet değiştirmekteydi. Sûfi olduktan sonra beyaz yün sûf giymeye başlamıştır. Bilindiği gibi bu tür bir giysi sûfilerin Hıristiyan mistiklerden örnek aldığı kıyafetti. Ramazan ayında ise çilekeşliğin belirtisi olarak siyah elbise giyerdi.

Hallac 270-272 tarihleri arasında Mekke'ye gider. Burada Cami'nin iç avlusunda 1 yıl kaldığı ve zorunlu ihtiyaçlarını karşılama dışında yerinden kımıldamadığı rivayet olunur. Her gün iki yudum su içip, bir ekmek kabuğunu kemirerek yaşadığı söylenir. Ne yağmur ne de güneş onu etkilemektedir. İçgözleme dayalı bir mistik ilim arayışları içinde olan Hallac, saflaşmak suretiyle Allah'a ulaşılabileceğinin bilincindedir.

Mekke'deki yaşamıyla ilgili anlatılan menkıbelerde daha o dönemde kendisini tanınlaştırdığı hususundaki sözleri gündeme getirilir. Kendisinin de Kur'an gibi bir eser yazabileceğini söylediği rivayet olunur. Bunun üzerine Mekke ileri gelenlerinden bazıları onu lanetlemiştir. Ancak Mekkeli Amr Mekki, onun bu tür konuşmalarının *ilham*'dan başka bir şey

olamayacağını belirterek . Kur'an'ın insan tarafından yaratıldığını iddia eden bazı aşırı mutezile yandaşlarından Hallac'ı farklı değerlendirmiştir. Hallac'ın hac seyahatlerinin ikincisinde mucizeler yarattığı da rivayet olunmaktadır. İkinci Hac ziyaretinde kendisine 400 müridin de refakat ettiği söylenmektedir. Mucizelerin başında acıkan müridlere zaman zaman yoktan yiyecek temin ederek verdiği anlatılır.

Hallac'ın Kudüs'e gidip Paskalya gecesinde Hz. İsa'nın çarmığa gerildiği yerdeki Kilise'yi ziyaret ettiği de söylenmektedir. Bu ziyaretinde sönük mumları parmağından çıkan mucizevi bir ateşle yaktığı da rivayet olunmaktadır.

Hallac tüm yaşamı ve felsefesiyle Allah'a ulaşmada üçüncü bir yol olarak kabul edilen sûfiliğin sistematik temelini atmıştır. Daha önceki sûfilerde mutezilî ve sünni bağdaşımlar mevcuttu. O, ne aklın ne de nakilin Allah'la insanı bütünleştireceğini, bütünleşmenin tek yolunun dünya nimetlerinden el etek çekmekle mümkün olabileceğini ileri sürmüştür. «Enel Hak'a» geçiş de bu sürecin sonucudur.

Hallac'ın Enel Hak sözcüğünü nerede ve nasıl sarfettiği hususunda değişik rivayetler vardır. Bilindiği gibi Enel Hak, «Ben Tanrı'yım» anlamına geldiği kadar «Ben Hakikatım» da demektir. İdamının temel gerekçesi kuşkusuz bu sözcüktür, ancak çok daha önceleri de Hallac'ın aynı yaklaşım içinde olduğu açıktır.

Bir rivayete göre Hallac bu sözcüğü Cüneyd-i Bağdadi ile ilişkilerini koparmadan önce söylemiştir. Eş'ari ve şâfî olan Cüneyd'e bu sözü söyleyince, o da ona «bu sözle bakalım hangi darağacında kanın akacak?» demiştir. Başak bir versiyona göre Cüneyd'i ziyarete giden Hallac kapıyı çalmış; «kim o» sorusu karşısında Hallac «ben, Hakikat» diye cevap vermiştir. Onun üzerine Cüneyd «Hakikat deme, hakikatin bir

parçası de» diye Hallac'ı uyarmıştır.

Benzer anekdotların Şiblî ile arasında geçtiği de söylenir. Oysa Enel Hak sözü, Mahkemesi sırasında Kadı Ebû Yusuf'un «sen kimsin» sorusu üzerine sarfedilmiştir.

İranlı Attar ve Türk ozanı Nesimi'ye göre ise «Enel Hak» darağacında ağzından dökülen sözlerdir. Bu bir tür Miraç olayıdır; yanarken yere dökülen küllerinden de aynı sözler yükselmiştir. Hallac'ın hiçbir eserinde «Enel Hak» sözü yer almaz. Ancak yaşamı ve öğretisi bu yaklaşımı doğrulamaktadır.

«Enel Hak» sözü Arap aleminden ziyade İran, Türk, Hint ve Malezya düşünürleri arasında yayılmıştır. Benzer bir yaklaşım daha önce Yunan filozoflan ve bazı Hıristiyanlarda da mevcuttu. «Hakikat», bilindiği gibi Allah'ın 99 sıfatından biridir.

Allah'ın sıfatlarından birini kabullenmek, sûnni Müslümanlar açısından olanaksızdır. Bu tür bir yaklaşım onlara göre abartmadır. İnsan sadece hakikatin bir parçasıdır, tümü olamaz, tümünü algılayamaz.

Bazı sünni tasavvuf erbabına göre, bu tür bir yaklaşım dinbilimi açısından mümkündür; ancak sosyolojik bağlam içinde tehlikelidir. İmam-ı Gazali ve Fahrettin Razi bu tür yorumu yeğlemiştir.

Muhiddin-i Arabi ise bunun mümkün olduğunu söylemiştir. Tekçi (monist) varoluş anlayışı içinde Allah'dan başka hakikatin olamayacağını, tüm evrenin Allah olduğunu belirten Muhiddin-i Arabi, Hallac felsefesine sadık kalmıştır. doğrulamıştır. Ona göre Tanrı kendini evren olarak dışlaştırmıştır. Evrenin bütünsel olarak bilincine varmak Hakikat'in içinde erimek O'nunla özdeşleşmek demektir. Arabi'ye göre bu gerçeği peygamberler içinde sadece Hz. Muhammed

bilmekteydi, ancak açıklamamıştı. Hallac bu tür bir açıklama yapmakla erken davranmıştı.

Bir başka kurama göre Hallac bu sözü tebliğe Hz. Muhammed tarafından memur edilmişti. Attar'a göre Nûru Muhammedî, Allah'ın Nûru olarak Tanrısal boyutta aktif bir Nûr'dur. Bu nûr, pasif nûrlara sırları iletmeye devam eder. Hallac da pasif ruhlardan biridir. İmamı Gazali de bu yaklaşımı benimser görünmektedir. O halde, Hallac kutsaldır; idamı tarihin en büyük haksızlığıdır.

İbni Masarra gibi düşünürlere göre ise Hallac bu dünyada Nûru Muhammedi'nin devamı olarak «Evrensel Aklın» dile gelişidir. Allah, Hallac'ın ağzından dolaylı olarak kendini ortaya koymuştur (aktüalize oyla açınlanma).

Bir Türk söylencesine göre Hallac'a Tann «dile benden ne dilersen» diye sormuştur. «Benim için cennet, cehennem, bu dünya önemli değil. Cennete girmek istememin nedeni seni görme arzusudur.» diye yanıt veren Hallac'a Tanrı ısrar etmiştir. O da sonunda «kendi dilimde senin kişiliğini bana söylet» dileğinde bulunmuştur. Allah «olmaz, o benim hazinemdir, çalmak isteyenleri sadık kullarım cezalandırır» demiştir. Hallac «Sen bana kişiliğini verdikten sonra onlar senin iradenle ne yaparlarsa yapsınlar» diye yalvarmış ve izni almıştır. Efsaneye göre, Allah sevdiklerine kişiliğine varıncaya kadar her şeyi verir. Yeter ki sevdikleri, işkenceye, acıya varana kadar sevgi, aşk uğrunda çaba gösterebilsinler.

***

HALLAC'IN SEYAHATLERİ VE BU SEYAHATLERDE KURDUĞU İLİŞKİLER

Hallac 272 tarihiyle 288 tarihi arasında üç kez hacca gitmiş, bu arada da dinle ilgili büyük seyahatler yapmıştır. Bu tarihler arasında önce 272-281'de Ahvaz'da Tustar'da oturmuş, sonra 281-296 arasında Bağdat'da yaşamıştır. Son haccından sonra 288 tarihinden itibaren Bağdat'daki evinde tüm konukların ağırlandığı, düşünce sohbetlerinin yapıldığı toplantılar düzenlenmiştir.

Hallac, seyahatlerinde sûf giysisini bırakarak, bir tür asker giysisi olan **kabâ** veya dilencilerin giydiği yırtık-sökük **murakka** giyerdi. Gerektiğinde sûfileri ziyaret ederdi ama genellikle gece ve gündüz fakirlere açık olan camilerde kalmayı yeğlerdi. Bunun dışında sınır bölgelerinde İslamı yaymak için yolculuk yapan dervişlere tahsis edilen, **ribât** diye adlandırılan yerlerde kalmak da onun tercihleri arasındaydı. Tüm bunlar, onun dünya işleriyle uğraşanları ziyaretini kuşkusuz engellemekteydi. Değişik okullara mensup olanları da ziyaret etmeyi ihmal etmezdi. Kadılar, emirler ve devlet yöneticileriyle yaptığı sohbetlerde örtülü bir alaycı tutum izlemeyi Hallac pek severdi.

Hallac, bu arada karmatî (batını, heteredoks, gizemli bir mezhep) ileri gelenleri, Yahudi din adamları ve Hıristiyan papazlarla da iletişim kurmuştur.

Hallac, seyahatlerini genellikle bir kervanın arkasında müridleriyle birlikte yaya yapardı. Zaman zaman develere bindiği de olurdu. Gittiği yerlerde Arapça konuşan mahalleleri

yeğlerdi. Arapça dışında başka bir dil bilmediği anlaşılmaktadır. Vaazlerini o yöredeki bir tilmizi yerel dile çevirirdi. Seyahatte olmadığı sıralarda ona dünyanın dört bir yanından yüzlerce mektup gelirdi. Bu mektupları da tilmizleri, onun dikte etmesiyle yöresel dile çevirerek cevap verirlerdi. Bağdat konuşmaları yol ortasında olurdu, oysa gittiği yerlerde cami veya bir tekkeyi yeğlerdi.

Hallac'ın yaşadığı ve kaldığı, yerlerin çoğu Arap koloni-leriydi. Beyzâ, Ahvaz'da Tustar; Horasan'da Nişapur hep Arap kolonisidir. Göçebelerin geçici olarak yerleştiği kentler-de de bulunmuştur. Bunlar Kirman, Sijistan, Cücan, Talakan gibi Sâmani ağırlıklı Araplaşan bölgelerdi. Bu yörelerde kuşkusuz göçebe Türkler de mevcuttu. Hallac Müslüman Türkler'in yardımıyla, daha kuzey ve doğuda bulunan şaman ve manikheen Türkler'e ulaşabilmiştir. Göçebe Türkler onu Horasan'a kadar götürmüştür.

Hallac'ın yaptığı iki büyük seyahatin birincisi 274-279, ikincisi ise 282-285 tarihleri arasındadır. İlk seyahatte o dönemin Arap dünyasının posta yolları izlenmiş; diğerinde ise büyük inanç merkezleri tercih edilmiştir. İzlediği yol döneminin şii misyonerleri, Zeydi ve İsmaili imamcıla-rınkinden farklıdır. O daha ziyade şâfi eğilimlerin ağırlıkta olduğu yerleri gezmiştir.

Hallac'ın seyahat ettiği dönemlerde, politik açıdan bu bölgeler artık halifenin güç ve etkisinin dışına çıkmaya başlamıştı.

İslam uygarlıklarında «kâtip sınıfının» önemli bir rolü vardır. Devletin yazışmalarını gerçekleştiren, mali konuları düzenleyen, emirlere danışmanlık yapanlar hep «kâtiplerdi». Genellikle kâtipler sünnî kanada iltifat etmemişlerdir. Zaten köken itibariyle Arami, Manikheen, Nesturi idiler. Emirler,

ileri gelenlerin onlara zaman zaman «zındık» sıfatını yakıştırmalarına rağmen, kâtipsiz yapamıyorlardı. Bugünün «entellijensiası» diyebileceğimiz kâtiplerin yazgıları galiba gene aynı durumda. Hallac, tüm seyahatlerinde o yörelerin kâtipleriyle ilişki kurmayı yeğlerdi. Sünni yönetim içinde kâtipler çoğu kez şiî oluyorlardı. Hallac, bu temaslarıyla şiî ortam içine de girmiştir.

Devlet örgütü içinde, özellikle mâli konularda önemli görevlere yahudiler de getirilmekteydi. Hallac, kâtip olarak kabul edilen mâli uzmanlarla da dostluk kurmuştur ki bunların bir bölümü museviydi. Böylelikle Hallac, diğer din ve mezheplerin insanlarıyla ilişki onların eğilimlerinin ve yaşam tarzını gözlenmemiş oldu.

Özellikle Ahvaz'daki kâtip sınıfının entellektüel düzeyi çok yüksekti. Mantık, metafizik, aritmetik, geometri, astronomi, kimya, simya ilmine vakıf Ahvaz aydınları Hallac'ın görüş ufkunu genişletmiştir.

Hallac Bağdat'a yerleştiğinde kendini Saray aydınları arasında bulmuştur. Bu aydınlar şii kültüründen etkilenen, Antik Yunan felsefesini bilen kişilerdi. Saray'da yüz yıldan beri süregelen eğitimde çoğunluk helenistik düşünceyi, hıristiyanlığın nesturi yorumunu bilmekteydi. Saray'da ayrıca tıp ve simya ilimleri de yaygın bir şekilde ileri gelenlerin ilgi alanı içine girmişti. Hallaç tıp ve simyayı burada öğrendi.

Hallac ayrıca Ahvaz'da iken Cundisâbur Hastanesine sık sık giderek buradaki tabiplerin ders ve uygulamalarını izlemiştir. Hastanenin başhekimi hıristiyan-nesturi Galip adındaki şahıs aynı zamanda emir Muaffak'ın özel doktoruydu. Hastanedeki doktorların çoğu nesturi olup Hallac'la yakın ilişki kuran kişilerdi. Felsefe alnındaki yoğunlaşmasında, Antik

Yunan felsefesini iyi bilen bu doktorların rolü önemli bir yer tutmaktadır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, simyayla da ilişki Ahvaz'da kurulmuştur. Aslında sünni islam ve nesturi hıristiyanlık simyaya olumsuz gözle bakmaktadır. Şii müslümanlar, mazdeist ve manikheen kökenin getirdiği gelenekle simyaya yönelmişlerdir. Kökenlerinde tam olarak kopmayı başaramayan aşın şii kanat, yoğun bir simya çalışması içine girmiş, büyüyle uğramıştır. Hasan Sabbah ve haşaşinler bunun tipik örneğini oluşturmaktadırlar.

Saray'da asker gücü Türkler ellerinde tutmaktaydı. Hallac Türklerle de yakın ilişki kurmuş ve Horasan, Türkistan seyahat arzusuna, onlardan edindiği bilgilerle ulaşmıştır.

Seyahatleri sırasında, her gittiği yerde halka hitabeder, onları Allah sevgisine çağırırdı. Mucizeler gösterdiği de rivayet olunmaktadır. Hallac'ın bu konumu karşısında yobaz sünnilerle birlikte, İslam rasyonalistleri olan mütezile okulu yandaşları onu şarlatanlıkla suçlamışlardır. Her şeyi akılla açıklayan ve kavrayan mutezile okulu açısından mucize akıl dışı bir saçmalıktır; olması mümkün değildir. Tutucu kesime göre ise Hallac büyücüdür.

Hallac'ın Ahvaz'ı terketmesini fıkıhta hanefi, felsefede mutezilî olan Ebu Ali Cubbai ile olan sürtüşmesine bağlayanlar vardır. Hallac, müridlerine mevsiminde olmayan meyvalar ikram ederek mucizeler göstermektedir. Ebu Ali Cubbai bunun mümkün olamayacağını, Hallac'ın evinde o yiyeceklerin önceden depolandığını söyleyerek, onu bu mucizeyi kendi evi dışında gerçekleştirmeye davet eder. Rivayet odur ki bunun üzerine Hallac Ahvaz'ı terketmiştir.

Hallac'ın Basra'da da mucizeler gösterdiği rivayet edilmektedir. Hallac'ın seyahatleriyle ilgili bilgiler bazen çeşitli

yörelerde göstermiş olduğu mucizelere bağlı olarak ele alınmaktadır.

Bir iki anekdota dayalı olarak Hallac'ın Nihavend ve Dînavâr'a gittiği sanılmaktadır. Bu iki kent Kûfe'den gelenler tarafından islamlaştırılmıştır. Stratejik öneme haiz kentler Horasan'la Bağdat arasındaki ana yolu denetim altında tutmaktaydı. Yörede yaşayan Kürtler ve kızılbaşlar (Massignon şiilerin ekstremist kolu olarak bu deyimi kullanmaktadır) hâlâ Hallac'la ilgili öyküler anlatmaktadırlar.

Hallac'ın müridlerinden Ahmed adında birinin anlattığına göre 281 yılının Nevruz'unda Hallac Nihavend'dedir. Nevruz kutlamaları için davullar çalarken, Hallac ne olduğunu sorar. Ahmed ona Nevruz'un kutlandığını söyler. O da «benim Nevruz'um darağacında kutlanacaktır; armağanımı orada alacağım» der. Darağacına çıktığında Ahmet'de söylediği sözü hatırlatır.

Hallac'ın 282 yılında İsfahan ve Kum kentlerine gittiği sanılmaktadır. Bu dönemlerde İsfahan dokuma endüstrisinin geliştiği kozmopolit bir kentti. Ticarette yahudiler önemli rol oynamaktaydı. Kenti arap bir kabile yönetmekteydi; fakat Kürt, Sasani muhalefet oldukça etkiliydi. İsfahan'la Rey arasında yer alan Kum kenti ise koyu şii eğilimi sürdürmekteydi. Hallac İsfahan'a geldiğinde Ali Bin Sahl'a uğrar. Bilgelik üzerine (marifet) tartışma yapılmaktadır. İsfahan'ın belediye işlerinin eski başkanı olan Ali Bin Sahl'a «sen bilgelikten ne anlarsın, git ticaretle uğraş» deyince, Hallac tüm şimşekleri üzerine çeker. Dostları oradan kaçmasını söylerler. O da şu cevabı verir: «Allah karşısında, Allah'ın dışına kaçmaya çalışmak, O'ndan şüphe etmektir».

Hallac buradan Şiraz'a geçer. Hallac'ın Horasan'da Merv kentine gizlice geldiği söylenmektedir, ancak nedeni

açıklanamamaktadır. Hallac daha sonra Belh kentine geçer. Bu kentin insanları müslüman olmadan önce Buda ve eski Yunan kültürlerinin etkisi altında yaşamaktaydılar yeni dinlerinde de Buda ve Yunan Tanrılarının kültlerinin etkisi vardı. Bu nedenledir ki kentin kadıları rasyonalist mutezilî ve hanefî eğilim içindeydiler. Ancak tutucu şâfi din adamları da kenti kendi hegemonyaları altına almak için faaliyet gösteriyorlardı. Hallac kendi din anlayışını bu kentte oturmakta olan genç müslüman Türkler arasında yaymıştır.

Bağdat'ın gölgede kaldığı dönemlerde Nişapur İslam Aleminin en önemli metropolü haline gelmiştir. Samanoğulları ve Gazneliler bu kente ayrı bir önem vermişlerdir. Oğlu Süleyman'ı Nişapur'a yerleştiren Hallac, bu kenti 275, 284 ve 285 tarihlerinde üç kez ziyaret etmiştir.

Nişapur'un siyasal yönetimi bu dönemlerde sürekli el değiştirmektedir. Ancak kentin kültürel, sosyal ve ekonomik önemi politik istikrarsızlıktan etkilenmemiştir. Yaşayan halkın çoğunluğu hanefi sünniydi. Bununla birlikte mistik karmaliler, mutezîliler de mevcuttu... Hallac'ın düşünceleri bu ortam içinde yeşermeye başlamıştır.

Aydın müslümanlar dayanışma bilincini yayma çabası içinde. her yıl Hac seyahatleri organize ederlerdi; Orta Asya'ya misyonerler gönderirlerdi. Hıristiyan ülkelere de bilge müslümanlar yollanır, ahali Hak yoluna davet edilirdi.

Tutucu şâfi din adamları da Nişapur da faaliyet göstermekteydiler. Nişapur tüm müslüman yorumların düşünsel mücadele arenası haline gelmişti. Böyle bir ortam Hallaç'çı doktrinin yayılmasına elverişli bir zemin oluşturmaktaydı.

Horasan'daki Talakan kentinde de Hallac'ın düşüncelerini yayılmıştır. Hallac Talakan'ı 274 ve 283 tarihlerinde ziyaret

edip vaazlar vermiştir. Kent Sasani devletinin doğudaki eski sınırına yakın bir coğrafi konumdaydı. Sünnilerin çoğunlukta olduğu kentte yoğun bir felsefi tartışma ortamı mevcuttu. Kentin askeri yönetimi Türklerin elindeydi. Türkler Abbasi Halifesine yakın bir konumdaydılar. Oysa İran'daki tüm emirler Abbasi yönetimine muhalefeti yeğlemekteydiler.

Hallac daha sonra Maveranûnehir kentlerine geçer. Sâmanoğulları burayı tamamiyle ellerine geçirmişti. Hallac Buhara, Semerkant, Uş kentlerine uğrayarak görüşlerini yaymaya devam eder. Hallac'ı Uş'da Farghanî adında bir Türk emiri ağırlar. hallac'ın düşünceleri Türkler arasında sempatiyle karşılanır. Daha sonra aynı yörelerde yaşayan Ahmet Yesevi (Ölümü 561), Hallac'ın en büyük İslam velisi (azizi) olduğnu söylemiştir. Bilindiği gibi Bektaşiliğin düşünsel temeli Ahmet Yesevi'ye uzanmaktadır. Bektaşi düzenine girebilmek için yapılan törende Hallac'ın Darağacı sembolize edilmektedir. Muhtemeldir ki bu ritüel Ahmet Yesevi'nin düşüncelerini Maveranûnehir'de yayan Yusuf Hamadani'ye dayanmaktadır.

Hallac'ın 283 yılında Kaşmir'e gittiği bilinmektedir. Hallac buraya deniz yoluyla gelmiştir. Ya Karaçi yakınındaki Daybul, ya da Kanbaya'dan Hindistan'a geçen düşünür bu ülkedeki müslüman, budist ve çok tanrılı dinlerin mensuplarıyla ilişki kurmuştur. Çoktanrılı dinlerin mensupları Dudvalas denilen yerde yaşamaktaydı. Bugün orda bulunan en önemli kentlerden birinin adı Mansurî'dir. Bu isim Hallac'ın anısına konmuştur ve ahalinin önemli bir bölümünün Hallac'ın fikirlerinin etkisiyle müslüman olduğu sanılmaktadır. Kentin önceki adı Mansura idi.

Hallac'ın gemiyle yaptığı, Hint seyahatine ilişkin anadkotlar anlatılmaktadır. Gemi sahile yanaştığında, yanındakiler Hallac'a seyahatinin nedenini sorarlar. O da «sihir öğrenmeye

ve halkı Allah yoluna davet etmeye geldiğini» söyler. Sahile inen yaşlılardan biri «gel sana sihir göstereyim» der ve bir halatı göğe doğru atar. Daha sonra gökyüzüne uzanan halatın üstüne çıkan ihtiyar yukarıya doğru tırmanır. İndiğinde «bu çok basit bir sihir, daha nelerini göreceksin» diye Hallac'ı uyarır. Hindistan için söylenen göğe halatla tırmanma sihiri demek eskiden beri söz konusuymuş.

Hallac'ın en büyük tutkusu Turfan ve Koço bölgesindeki Türkleri müslümanlaştırmaktı. Koço paien, çok tanrılı Uygur Türklerinin başkentiydi. Türkistan olarak tanımlanan bölge çoktanrılı inancı kültürü sürdüren Türklerin yeri olarak düşünülmekteydi.

Hallac uzun süreden beri Türklerle ilgileniyordu. Basra ve Vâsit'te müslüman Türkler vardı. Horasan'a yaptığı ilk seyahatte de müslüman olan Türk emirleri tanımıştı. Ancak Türklerin önemli bir bölümü paien (çok tanrılı) kültürü sürdürmekteydi ki bunlar çoğunlukla Orta Asya'daydi. Halife Mu'tasım'ın muhafız alayı müslüman Türklerden oluşmaktaydı.

Türk ülkelerinde alfabe siryak karakterdeydi. Yazışmalar Manikheen katiplerce yürütülüyordu. Manikheizm Uygur Türkelerinin büyük bir bölümünün dini haline gelmişti. Ayrıca nesturilik de bir hayli yaygındı. Bilindiği gibi nesturilik müslümanlığa yakın bir hıristiyan yorumdur. Manikheizm ise Mardin doğumlu, mazdeist kökenli Mani adlı düşünürün kurduğu (M. S. III. yy) bir hıristiyan-mazdeist bağdaşımıdır. Manikheen -siryak alfabe Moğollar tarafından da benimsenmiştir. Uygur Türkleri ticaret amacıyla İslamın yayıldığı bölgelere seyahat yapmaktaydılar. Hallac Maveranunehir yolculuğu sırasında bunları tanımıştır. Hallac Türklerden çin mürekkebi, kağıt satın almıştır.

Miladi 762 yılından beri manikheen olan Uygur Türklerine Çinliler vergi ödemekteydiler. Alp Kutlug Külüg Bilge (759-780 Miladi) Iraklı Manikheen misyonerlerin etkisiyle Mani dinini yeğlemiş ve kendisine «Mani'nin Ruhu» adı verilmiştir. Çinlilerle olan temaslara bağlı olarak Budist eğilimler de Uygur Türklerinde görülmektedir. Uygur Türklerinin kesin olarak müslümanlığı tercih etmelerinin tarihi Miladi 1252'dir. Bu tarihte Koço kentinin adı Apsûs'a çevrilmiştir. Müslümanlığa geçişten sonra da bölgede hıristiyan Uygur Türkleri de yaşamaktaydı. Örneğin Öngüt aşireti hıristiyandı.

Hallac'ın Türkistan'a yaptığı seyahat Türkler'in kitle halinde müslümanlığı yeğlediği dönemlere rastlamaktadır. Basit bir rastlantı olduğunu söylemek acaba mümkün mü?

Türkler'in Hallac'a büyük değer verdikleri bilinmektedir. Hallac-ı Mansur'un izinden gittiği bilinen Ahmet Gazali'yi İlhanlı emirleri korumuştur. Sadece Türkler değil, Kürtler arasında da Hallac'ın düşünceleri bir hayli yayılmıştır.

Hallac'ın Türkler'e yönelik özel bir sempatisi olduğu anlaşılmaktadır. Türkler'in dinsel yaşamı içinde de Hallac'ın da her zaman için özel bir yeri olmuştur. Hz. Muhammed'in İstanbul'un müslümanlar tarafından ele geçirileceğine ilişkin hadisini yorumlayan Hallaclar'ın, bu ele geçirme işini Türklerin gerçekleştireceğine dair sözleri olduğu rivayet edilmektedir.

Hallac, sûfilerle olan ilişkisini 272 yılında Ahvaz'da kopardıktan sonra değişik eğilim, din ve mezhebe mensup insanlarla temas kurmuştur. Böylelikle o Orta Doğu ve Akdeniz Havzası'nın tüm düşünsel egilimlerini, tarihsel birikim içinde tanıma olanağını bulmuştur. Antik Yunan felsefesi, hıristiyan düşünürler, müslüman kelamcılar vle fakihler onun düşünce

hazinesinin temel mücevherleridir. Değişik uygarlıkların din ve kültürlerini de tanımış olması Hallac'ı derinleştiren faktörlerin başında gelmektedir. Sûfilerden 272 yılında ayrılmasının nedeni onlarda gördüğü miskinlikten kaynaklanmaktadır. Kendisi de ruhen aslen sûfidir, ancak onun sûfiliği Allah yoluna adanmış gerçek bir mistisizmdir.

***

SEYAHATLERİN AMACI

Hallac'ın hasımlarından Sûlî onun her gördüğü kişinin kalıbına uyduğunu söylemektedir. Bir kentte mutezile etkili ve yaygın haldeyse, Sûlî'ye göre Hallac hemen mutezilî olmakta; diğer kentte ise oradaki yaygın eğilimin yandaşı gibi görünmektedir.

İslam Aleminde mezhep ve fırkalar arasında keskin düşmanlık çizgileri daha ilk dönemlerde başlamıştı. Militan ve bağnaz bir eğilim yandaşı için diğer akımlarla ilişki kurmak kişiliksizlik tezahüründen başka bir şey değildir. Oysa tüm eğilimlerle iletişimde bulunmak, bağdaşım ve diyaloğu yeğlemek daha insani bir tutumdur. Hallac'ın kişiliksiz ve entrikacı biri olduğunu söylemek son derecede yanlıştır. O diğer eğilimleri tanımak, onlarla dostluk kurmak için kendi bakış açıları içinde insanlara yaklaşmıştır. Bugün ehli sünnetten şiaya, yezidilere kadar herkesin Hallac'ı bilmesi ve bir ölçüde benimsemesi belki de böyle bir yaklaşımın sonucudur.

Öte yandan değişik eğilimlerde, o bakış açısı içerisinde yeni bir şey öğrenmek bilgi dağarcığının gelişmesi açısından

önem taşımaktadır Hallac, hadislere ağırlık veren ehli sünnet yandaşlarından peygamberin sözlerine ilişkin çalışmalarında yararlanmış; imamiyecilerden hukuk ve adalet kavramlarını öğrenmiş; mutezileden de akıl ve mantığa dayalı açıklamaların önemini kavramıştır.

Hallac bu arada seyahatlerinde «dâî karmatlardan» evrensel bakış açısı olgusunu gözlemlemiştir. Bunlara göre din ve ırkı ne olursa olsun tüm insanların huzur ve evrensel barışa hakları vardır, iyi olan herkes cennetlik olabilir. Hallac'taki hümanizma «dâî felsefeye» dayanmaktadır.

Abdullah Bin Tahir Azdi ondaki hümanizmi gösteren bir anekdotu şöyle anlatmaktadır: Bir gün Bağdat pazarında bir yahudiye kızarak ona köpek dedim. Tam o esnada Hallac yanımdan geçmekteydi. **«İçindeki köpeğin havlamasına müsade etme, sustur onu dedi».** Hemen toparlandım ve yahudi satıcıdan özür diledim. Daha sonra Hallac'ı gördüğümde bana **«evladım insanlar dinlerini kendileri seçmezler. Kaldı ki hem musevilik, hem hıristiyanlık, hem de islam her üçü de hak dinidir; amaçları aynıdır, sadece isimleri farklıdır»** diye öğüt vermişti. Daha sonra mısralar halinde şöyle bir açıklama yaptı. «Dinsel inançlara bir tanım aradım; dedim ki tek bir ilke ve çok dallanmış bir ağaç... Zorlama diğerini kendinkine tutunmaya. Engeller çünkü tek dal evrensel bütünlüğü göstermeye.»

Hallac yazılarında da aynı görüşü işlemiştir. «Allah yolunda gitmek zordur. Çok az insan bu yolun zorluğuna tahammül edebilmiştir. Kâinatı gözlemlemek ilmine ulaşma gayretidir, bir tür ibadettir. Güçlülerin, azizlerin, ileriyi görebilenlerin yoludur bu. Düşmanı bol, engeli çok, uzun bir süreçtir. **Kim olursa olsun, tarzı ne biçimde görünürse görünsün bu yola baş koyan herkes Cennet'e ulaşacaktır.»**

Hallac'ın döneminde İslam Uygarlığı Batı'nın Orta Çağ

sonunda yaşadığı Rönesansın çok daha görkemlisini yaşamaktaydı. Yunan ve latin klasiklerinin çoğu tercüme edilmişti. Harran Üniversitesi'ndeki hıristiyan, paien, nesturi, manikeen bilim adamlan evrensel kültürün klasiklerini arapçaya çevirmişlerdi.

Zengin kültür ortamında, yeni yapıtlarla birlikte yeni eğilimler, yeni bağdaşımlar ortaya çıkmaktaydı. Örneğin Urfa Ekolü yeni Platoncu bir tutumu benimsemişken, endüstrinin geliştiği Kûfe, Basra, Bağdat, Şam, Kahire, Rey, İsfahan, Nişapur gibi kentlerdeki aydınlar devrimci bir şia doktrini yandaşıydılar. Basra'da sünni kesim katı bir rasyonalizm içindeydi. Manikheen kökenli Kûfe aydınlarının bir bölümü astroloji ve astronomi çalışmalarıyla evreni ve Tann'yı tanıma peşindeydiler. Aristoteles'in mantık ve bilim anlayışı tüm aydınlan etkilemişti.

Aydınlar çalışmaların iki ana amaç üzerinde temellendirmişti: Hakikatı tanıyarak ruhu saflaştırmaya ulaşabilmek ve ideal devletteki denge formülünü bulmak. Bunlardan birincisi Stoa felsefesinin idealiydi, ikincisi ise Antik Yunan Felsefesinin ortak özelliğiydi.

Herkes bir okula bağlıydı. Ancak bağımsız filozoflar da vardı ki bunlardan biri de Hallac'dır. Hallac mantıkta Aristocudur; ondaki «dört ana neden» ve «akıldaki 10 kategori» ilkelerini benimsemiştir. Kendine «nâmûsî» (nomos Grekçede kanun demektir) diyerek Socrates'e yakınlığını ortaya koymaktadır. Allah'a «El Hak» - Hakikat demekle birçok dinsel eğilimdeki ortak sıfatı benimsemişti. Ona göre Allah sadece hakikat deyimiyle 99 sıfattan biri değildir. O, «nedenlerin Nedeni» olarak Tek bir Hakikattir. Panteist bir Tanrı anlayışını dile getirmesine rağmen, zaman ve mekan üstünde ve dışında, bu evreni aşan bir Tanrı düşüncesini de benimseyerek Pla-

ton'a da yaklaşmaktadır. Görülüyor ki o tam bir bağdaşımcıdır. Seyahatlerinde tanıdığı değişik egilimler onda bağdaşıma yönelen izler bırakmıştır.

Hallac, Antik Yunan Felsefesini Thâbit İbn Kurra adlı Sabalı bir paien bilginden öğrenmiştir. Ancak antimistik bu ortamda Hallac fazla bulunmamıştır. Bağdat'da simya ilmiyle uğraşan Sabalı painler aslında Hallac üzerinde önemli izler bırakmamıştır. Onlar büyüyle meşgul olduklarından sûfi eğilimlerden pek hoşlanmazlardı.

Hallac'ın büyü ve simyayla uğraşması hususunda muhtelif rivayetler vardır. Kesin bir sonuca ulaşmak mümkün değildir. Sabalılarla olan geçici ilişkisinden dolayı böyle bir dedikodu üretilmiş olması daha inandırıcı görünmektedir.

Tıpla uğraşmasına gelince, Hallac'ın çağının ünlü tabibi Ebubekir Razi'yi tanıdığı, onunla ilişki halinde olduğu bilinmektedir. Râzi (ünlü müfessir İran'lı Fahrettin Razi'yle karıştırılmasın) Bağdat'ta büyük bir hastane kurmuştur. Her ikisinin ideal şef arayışları içinde olduğu hususunda ortak görüşleri vardır. Razi böyle bir şefin Ehli Beytten (Hz. Ali sülalesi) geleceği inancındadır. Ortak sohbetlerde Hallac'ın Razi'den tıp ilmine ilişkin bilgiler öğrendiği düşünülebilir. Ancak ikisinin ortak ereği mükemmel insana ulaşmaktı. Razi akılla mükemmeliğe ulaşabileceğini söylerken, Hallac kalbin saflaşmasıyla yetkinliğin elde edebilebileceğini öne sürmüştür. Razi rasyonalist, Hallac ise sezgiciydi.

Tıp ilmine ilişkin olarak Hallac'ın müritlerine bazı ilaçları salık verdiği hususunda anlatılan söylentileri gözden uzak tutmamak gerekir.

Hallac'ın dili zor ve gizemlidir. Horasan ve Talakan'da tanıdığı şiilerin, karmat gizemcilerinin bu ağır dilin oluşmasında etkisi vardır. Karmat şiileri kendilerine özgü bir

hesapla 12. imamın saklandıktan 309 yıl sonra ortaya çıkacağını ve Hz. İsa olarak geleceğini söylemektedirler. Hallac'da Mehdi, 12. İmam ve Hz. İsa birbirleriyle özdeşleşmekte ve «evrensel tanık» olarak adlandırılmaktadır.

***

ENEL HAK

«El hak» sözcüğü arapçada hukuk sözcüğünün tekilidir ve hakikat, gerçek anlamına da gelmektedir. İran, Türk, Hint müslümanlığında «Hak» Allah da demektir. Özellikle islam mutasavvufları «Hak» kelimesiyle Allah'ı kastederler. Bu doğrudan doğruya, Hallac'tan etkilenmedir.

Kur'an da hakikat ve gerçek Allah'ın hikmetinin zuhurudur, Allah iradesinin güncelleşmesi Hakikat'in ortaya çıkması demektir. Güncelleşen irade mistik anlayışa göre Allah'ın kendisidir. Ancak Kur'an'da, güncelleşen irade tümüyle Allah değildir, sadece bir görünümdür. Mutezile okulu yandaşları, Hakka ulaşmanın ilimden geçtiğini; muhakeme ve akılla O'na varılacağını söylerler. Onlara göre Hakikat aklın kavrama alanı içindedir. Oysa sûfiler yüreğin arındırılmasıyla Allah'ı farketmeni söz konusu olduğunu söylerler, çünkü ilimde nedensellik vardır. Oysa Allah «nedenlerin» üstünde, yaradılanın cevheridir. O hiçbir nedene tâbi değildir. Hak bir isimdir, Hakikat şeklinde tecelli eder.

Hallac'daki sûfi Hak anlayışı yaradılış olgusunda da onu mutezilî düşünceden ayırır. Mutezile akımında yaradılışın temelinde insanın akıl aracılığıyla iyiyi kötüden ayırması esası

vardır. Allah bu dünyada insanı iyi-kötü ikilemiyle sınar. Oysa Hallac'a göre İnsan böyle bir yazgı içinde değildir, yaradılışını temelinde sevgi vardır. İnsan saf sevgidir. Hacca gitme olayının biçimsel seremonisine bakıldığında ruhun salaşarak sevgi boyutuna ulaşmasıyla karşılaşınız. Hakka ulaşmakta Hac'taki seremoninin getirdiği ögeler, Hallac'a göre önem taşımaktadır. Bununla birlikte aynı seremoni Kâbe'ye gitmedende gerçekleştirilebilinir. Önemli olan yüreği kötülüklerden arındırarak aşka mazhar olabilmektir.

***

HALLAC'IN BAĞDAT'TAKİ YAŞAMI VE POLİTİK OLARAK SUÇLANMASI

Son Hac seyahatinden sonra Hallac Bağdat'a döndüğünde daha ziyade fakir muhitlerde vaazlar vermeyi yeğlemiştir. Ancak zenginlerin davetine de giderdi. Aydın insanlar zaman zaman kendi evlerinde bilimsel toplantılar düzenlemekteydi. Hallac bunlara da devam etmektedir. Zengin kadınlar da kültürel toplantılar düzenlemekteydiler. Bu toplantılarda kadınlar tül bir perdenin arkasına geçerek kendilerini erkeklerden ayırıyorlardı. Hallac'ın kendi evinde de toplantılar düzenlediği bilinmektedir.

Bu dönemde Bağdat'ta yaşayan insanların %20'sinin hıristiyan, %14'ünün mûsevi, %2'sinin de mazdeist olduğu tahmin edilmektedir. Tarım bir hayli gelişmiştir. Tekstil endüstrisi de meşhurdur. Ticaretin geliştiği kentte şii bankerler para işlerini düzenlemekteydi.

Bağdat'ta bilim ve edebiyat yaşamı bir hayli gelişmişti. Hadis, kelam ve tefsir ilmi islamî çalışmaların odağıydı. Tabarî ünlü tefsirini 283 yılında Bağdat'ta tamamlamıştır. Fıkıh alanında kadı Ebû Kâzım, Ebû Said Baradai önemli isimler olarak zikredilmektedir. Hallac'ın yargılanıp mahkûm olmasında tutucu din alimlerinin kışkırtmaları önemli bir faktördür.

Hallac'ın Bağdat'ta suçlandığı dönemde Mu'tedid halife idi. Mu'tedid, birliği sağlamak maksadıyla devlet teşkilatında değişik inanç ve egilimdeki insanlara görev verirdi. Şiiler, hıristiyanlar, yahudiler de sûnni ağırlıklı yönetimde kilit mevkilere gelebiliyorlardı. Ancak bir süre sonra şiayı tehlikeli gören Mu'tedit sindirme operasyonu içine girmiştir. İşte bu operasyon sırasında İbni Davud halife Mu'tedit'e Hallac'ın zındık olduğunu söyleyerek şikayette bulunmuştur. Dönemin veziri Kasım'dır. Onun ani ölümünden sonra yerine sekreteri Abbas Bin Hasan geçmiştir.

Mu'tadid'in bu son hükümdarlık yılında batıdaki Bizans İmparatorluğuyla sorunlar yoktu. Doğuda Samanoğullarıyla barış imzalanmıştı. Kutsal topraklar, Mekke ve Medine'de Fâtimiler nifak sokucu bir tutum içindeydiler. Bağdat'taki azınlıklarla ilgili olarak yapılan dış müdahaleler tepkiyle karşılanmaktaydı. Bu nedenle Bağdat ve Babil'deki manikheenler Semerkant'a kaçmışlardır. Manikheen Uygur Türklerinin desteklediği bu insanlar Samanoğullarınca dışlanmışlardı.

Saray teşkilatı iyi bir organizasyon içindeydi. Hanedanın etrafında şairler, şarkıcılar etkili olmaktaydılar. Saray ileri gelenleri sanatçılara verdiği önemi bilim adamlarına da gösterirdi, ancak şarkıcı ve şairler kadınlara nüfuz etmek suretiyle güçlü hale gelmişlerdi.

Vezir ve ona bağlı 12 nazır tüm devlet işlerini

yürütmekteydi. Ordunun ileri gelenleri arasında Türkler, Çerkesler, Magribliler (Kuzey Afrikalı Berber ve Araplar) vardı.

Hanedan içinde Valde Sultan bir dönem Hallac'ı korumuştur. Bunun nedenini sarayın mali teşkilatı içinde Hallac'çıların kalabalık olmasına bağlayanlar vardır.

Üçüncü Hac seyahatinden sonra Bağdat'a döndüğüne herkes Hallac'ın çok değişmiş olduğunu söylemekteydi. Gene herkes ona koşmaktaydı, çünkü o herkese yiyecek vermekte, insanları sevmekte ve Allah'ın sevgili kulu olarak kabul edilmekteydi. Fakat yavaş yavaş deli olduğu, büyücülüğe başladığı dedikoduları ortaya çıkacaktı.

İki yıl Mekke'de inzivaya çekilmişti. İnzivadan sonra Allah'a yalvarış ve yakarışlarının öz ve biçimi değişmişti. Bunu gören hasımları (en başta imamiyeciler) hemen aleyhine komplo kurmaya başlarlar. Hallac'a göre gerçek aziz sadece Allah'ın iradesini insanlara aktaran kişi değildir. Aziz olabilmek için Tanrılaşmak gerekir. Bu görüşünü o daha 295 (907 miladi) yılında Kabe'de hacılar önünde söylemiştir. Kuşkusuz böyle bir yaklaşım yerleşik islam yorumlarının çok dışındaydı. Hıristiyanlarca Tanrı'nın oğlu kabul edilen Hz. İsa ancak aziz olabilirdi. Hallac, kendisinde de böyle bir özellik görmekteydi.

Hac dönüşünde Hallac Dicle'nin sağ kıyısında Ahvaz'dan gelen insanların oturduğu mahalleye yerleşir. Vaazlarınıda bu mahallede bulunan camilerde ve meydanlarda vermekteydi. Ayrıca pazarlarda, cami kapılarında halka hitab etmeyi çok severdi. Dönüşünde yaşamı Socrates'i andırmaya başlamıştı. Tıpkı onun sofistlerle yaptığı gibi Hallac da yollarda katı rasyonalistlerle ve yobazlarla tartışırdı. Socrates de olduğu gibi onun aleyhine de yazılar yazılmış, alaycı şarkılar söylenmiştir.

Kitleler önünde yaptığı konuşmalarda insanları kışkırttığı

da olurdu. Zaman zaman onlara kendisini öldürmeleri için tahrikte bulunduğu söylenmektedir, çünkü bu tür bir şehitliğin kendisini beklediğini bilmektedir. Ölümünün İsa gibi olacağını, halkın aleyhinde şahitlik yapacağını ve sonra Hz. İsa'nın benzeri bir işkenceyle öldürüleceğini etrafındakilere söylemiştir.

Hallac aleyhine hukuksal, politik ve mistik cephelerden suçlamalar gelmeye başlamıştı. Sûfiler onun ulu orta mistisizmden söz etmesinden, aleni keramet göstermesinden rahatsız olmuştu. Sûfi kesim onu önce desteklemiş, fakat daha sonra terketmiştir. Politik çevreler onun eleştirilerinden rahatsız oluyordu. Kendinin ilahi bir güçle donatık olduğunu söylemesi özellikle yöneticileri bir hayli kızdırmaktaydı. «İmamiyecilere» göre sadece belli insanlarda ilahi gücün yansıması olabilirdi ki bunlar da peygamber sülalesinin mensupları arasından çıkabilirdi.

Onu sonuna kadar müdafa eden tek kişi İbni Âta olmuştur. Herkes yavaş yavaş Hallac'ın cinlerin etkisinde olduğunu söylerken İbni Âta, her zaman için ilahi nefesin onu etkilediğini ifade etmiştir.

Hallac'ın resmi dille politik suçlanmasının adı: «Allah'ın yüce gücünün gaspıdır». Onun Allah'la bütünleşme arzusu, kendini tüm yöneticilerin üstünde görmesi bu tür bir suçlamanın içine girmişti. Böylelikle yerleşmiş islam inancı tehdit edilmiş, imamete dayalı ibadet reddedilmişti. Sünni Abbasi hanedanı içinde imamiyeciler, şii olmalarına rağmen etkiliydiler. İmamiyeciler Ehli Beyt anlayışına sadık insanlardı. İçlerinde aşırıya kaçanlar vardı ve bunlar tutucu, yobaz bir tutum izlemekteydi. Şii'lere göre başlangıçta Hallac şia yandaşıydı. Adaletten yana olduğu için, Hz. Ali ve Ehli Beyt'e yapılan haksızlığı kınamıştır. Keza Hz. İsa'nın mesih

olarak geleceğini inancına da bağlıydı. Hallac'ın şia'nın merkezi olan Kum kentinde kaldığını bilmekteyiz. Bu olgular onun şii olduğu anlamına gelmez. Nitekim döneminin şia yandaşlarının çoğu onu şarlatanlıkla suçlamıştır.

Hallac 8 yıl kadar Bağdat'ta yukarıda belirttiğimiz tarzda konuşmalar yapar. İbni Davud adındaki fakih onu Halife Mu'tadid'e gammazlar. Mu'tadid Ehli Beyt'e sevgi ve saygısı olan bir emirdi. Daha 270 yılında çok gençken, hambeli bir grupta Muaviye'yi kötülemişti. Ancak şianın çıkardığı nifakçı politikanın da farkındaydı. Tüm diğer Abbasi halifeleri gibi Ali'den yana olma ve diğer ilk üç halifeye saygı ikilemi onu da rahatsız etmekteydi. 277 yılında şianın militanlarından olan güçlü vezir İbni Bülbül'ü tasfiye etmesini bilmişti.

Bugün olduğu gibi değişik siyasal partiler Abbasi ülkesinde mücadele içindeydiler. Siyasal partiler kuramsal dayanaklarını islamın değişik yorumlarından almaktaydılar. İktidarda Mu'tedid'in desteklediği ılımlı sünni parti vardı. Gerek şia'nın gerek ehli sünnetin aşırı tutucu kanatları zaman zaman ayaklanmaktaydılar. Mu'tedid, Şii tutucu İbni Abîl Kavvas'ın başlattığı Karmati isyanını kanla bastırmış, sefer dönüşünde de 289 yılında 46 yaşındayken hastalanıp ölmüştür. Enerjik, zarif, fakat gaddar olan şii düşmanı veziri Kasım İbni Vahap ondan 3 yıl önce ölmüştü.

İşte böyle bir politik ortamda İbni Davud, Hallac'ı suçlamıştır. İbni Davud, El Kindi'nin etkisinde olan zahiri yoruma ağırlık veren bir fakihti. İbni Davud sevginin, aşkın ruhun bir hastalığı olduğunu kabul etmekteydi. Bu nedenledir ki Hallac'a karşı çıkmıştır. Aşk, ona göre gözü kör eder; doğruyu yanlıştan ayırdetmede yanılgı kaynağıdır. Aşk, Allah'ın hikmetini tanıma maksadıyla bilime yönelmişse ancak o zaman olumludur. Akıla ağırlık veren İbni Davud mu-

tezile akımını izlemekteydi. Ona göre aşkı terennüm eden tavavvuf Allah'ı insana indirgemektedir. Bu tür bir düşünce zındıklıktır. Oysa Hallac için Allah'ın özü Aşk'tır. Sevgi dini olan hıristiyanlık, Hallac'a belki de bu nedenle sempatik gelmektedir.

İbni Davud'un ihbarından, öldürülmesinin caiz olduğunu söylemesinden sonra hemen koğuşturma başlatılmamıştır. Bunun nedeni değişik eğilimde onu sevenlerin çok olmasıdır. Arkasından Hallac'ın ihtilalci imamiyeci olduğu hususunda yoğun dedikodular da başlatılmıştır.

İbni Davud, Kadı Ebû Ömer Hammâdi'ye ilk ihbarı yapmıştır. Suçlamalarla birlikte, Hallac tüm İslam alemini kendisini yargılamaya davet etmiştir. En gelenekçi sünniden aşırı şiaya kadar her eğilim onu değerlendirmeliydi.

Bu çağrı üzerine midir bilinmez, gerçekten de değişik eğilimler hemen onun tutumunu yargılamaya başlamışlardır. Bunların başında harici kökenliler gelmektedir. Hariciler azınlıktaydı ve sesleri pek duyulmamaktaydı. Böyle bir sürtüşme, şia ve ehli sünnet yanında onların da seslerinin duyulması demekti. İkinci grup ise zeydi mutezile takımıydı. Bunların iddiası aklın, sevgiden üstünlüğüydü. Üçüncü grup ise sûfilerdir. Aslında Hallac sûfiliği muteber hale getirmiştir. Ancak sûfilere göre mistisizmin gizemleri herkese anlatılamaz.

İbni Davud'un ilk ihbarı bu tür bir doktrin tartışmasına yol açmıştır; yasal kovuşturma 301 (miladi 913) yılında başlatılmıştır. İlk muhakemede İbni İsâ onu kurtarmaya çalışmış; basit bir suçlamayla işi geçiştirmek istemiştir. 308 (Miladi 921) yılında İbni Mücahid ve Avvarici'nin şikayetlerinden sonra vezir yardımcısı olan İbni İsâ, Hallac'ın

mahkemesinden çekilmeyi yeğlemiştir. Vezir Hamid (veya Hamd) mahkemeye başkanlık etmiştir.

Bu sırada halife El Mukdedir'dir. Kendisi Mu'tedid'in ikinci oğludur ve XVIII. Abbasi halifesidir. Annesi Yunan asıllıdır. Kadınların etkisinde kaldığı bilinmektedir. Muktedir için halifeliğin iki büyük düşmanı vardır. Bunlardan birincisi Bizans İmparatorluğu, ikincisi ise manikheen ve paien Uygur Türkleridir. Babası gibi kayıtsızlık ve ilgisizlik nedeniyle mahkeme ve infazı tamamiyle vezir Hamid'e bırakmıştır. Bu da işlerin daha vahim hale gelmesine sebebiyet vermiştir.

***

DÖNEMİNİN İLERİ GELENLERİNİN HALLAC'LA İLGİLİ TUTUMLARI

Mukdedir'in, mucize göstermesi nedeniyle Hallac'a sempatisi olduğu söylenir. Yunan kökenli Valde Sultan Şeghep El Seyyide'nin Hallac'a özel bir ilgisi vardır. Onu Allah'ın yakını olarak görür; hastalıkları iyileştirdiğine inanır. Hallac'ı kurtarmak için girişimlerde bulunmuştur fakat başaramamıştır.

Hallac'ı koruyan Ali ibni İsa Bin Cerrah ilginç bir kişiliğe sahiptir. Hıristiyan nesturi kökenli olduğu bilinmektedir. 306-311 yılları arasında Baş Vezir Hamid'in yardımcılığını yapmıştır. Daha sonra Mekke'ye sürülmüştür. Hayatı ikbal ve arkasında gelen sürgünlerle geçmiştir. Ölüm yılı olan 334 (miladi 946)'ye kadar valilik yapmış ve birkaç kez vezir yardımcılığında bulunmuştur. İbni İsa'nın Hallac'la ilgili olumlu tutumu, tüm eğilimler ve özellikle Hıristiyanlar

karşısındaki mutedil yaklaşımından kaynaklanmaktadır. Etkili olduğu dönemlerde yasalara ve adalet anlayışına sadık, sevecen bir yönetim tarzını benimsemiştir.

Abbasiler döneminde etkili olan ailelerden bir tanesi de Mâdharâyûn'lardır. Bu ailenin fertleri mali ve ekonomik alanlarda her zaman için ön planda olmuşlardır. Bu aile başlangıçta Hallac'ı korumuştur.

Dönemin en etkili devlet adamlarından biri Ali İbni El Furat'dır. Kendisi şiaya bağlı gizli bir gruba mensuptu. Bu grup daha sonra Nuseyriler denile eğilimin çekirdeğini oluşturmaktadır. El Furat entrikacı, alaycı, yalancı bir tabiata sahipti. Devlet adamı ve bankacılık yapmaktaydı. Hallac o dönemin şiileri için tehlikeli kabul edilmekteydi. El Furat da Hallac'a karşı aynı duyguları beslemiştir.

Başvezir Hamid (Hicri 223-311, miladi 837-924) hilebaz, katı, acımasız, entrikacı bir adamdı. Sakalık (suculuk) yaparak para kazanmaya başlayan Hamid kısa zamanda yükselmiştir. Sünni olmasına rağmen paralı şiilerle iyi ilişkiler kurmuştur. İbni İsa onun hırsız olduğunu da söylemektedir. Hallac'a olan kini eskidir. Daha 301 yılında ilk tutuklanmasında Hallac'ı sorgulamak için adamlarını göndermiş, fakat Ali İbni İsa sorgulamayı başladığı için diğerleri çekilmiştir.

Ordunun başında Munis Kuşuri diye Yunan asıllı bir komutan bulunmaktadır. Hadım olmasına rağmen iyi bir askerdir. Genç yaşında Halife Mu'tadid'e bağlanmış, onun güvenini kazanmıştır. Devlete sadık bir kişi olarak Hallac'ı tutmamıştır.

Askeri kadroda önemli bir kumandan da Yunan asılı Nasri Kuşuri'dir. 309 yılı başlarında Nasri'nin Hallac'ı desteklediği söylentileri ortaya çıkmıştır. Gerçekten de 309 yılındaki mahkemede Hallac'ın lehinde ifade vermiştir. Nasri

sadece bununla kalmamış, idamına kadar Hallac'a yardımcı olmuştur. Ölümünden sonra da yas tutmuştur. Nasri'nin kardeşi uzun süre Bizans'ta yaşamış, 310 yılında Bağdat'a gelerek müslüman olmuştur. Hallac Nasri'nin evinde kalmış ve ailesini tanımıştır.

Askeri erkân içinde önemli oranda Türklerinde bulunduğu bilinmektedir. Hallac'la ilgili olarak bunların tarafsız kaldığı sanılmakta, ancak belli bir sempati besledikleri de düşünülmektedir. Bilindiği gibi genelde Türkler Hallac'a sempatiyle bakmışlardır.

Hallac'ın davasında önemli rol oynayanlar kuşkusuz fakihlerdir (hukukçular). 308 yılında başlayan ikinci davada Avvarici ve Ebubekir İbni Mücahid'in ihbarlarının soruşturmaya yol açtığına yukarıda değinmiştik.

Avarici 31 yaşında ihtiraslarla dolu bir insandı. Önceleri Hallac'ın tilmizi olduğu bilinmektedir. Önemli idari ve mali görevlere geldikten sonra uğraşmaktan vazgeçmiş ve Hallac'ın fikirlerini kötülemek için bir risale yazmıştır.

Avvarici önce İbni Mücahid'e durumu açmıştır. Mücahit dünya adamı olmakla birlikte Kur'an yorumuyla uğraşmaktan büyük haz duymaktaydı. Avvarici'nin Hallac'ı şarlatanlıkla suçlaması İbni Mücahid tarafından da benimsenmişti. Vezir yardımcısı İbni İsa 301 yılındaki ilk suçlamada Hallac'ı korumuşken bu kez mevkiindeki sallantı onu ikinci suçlamada kayıtsız bırakmıştır. Belki de Hallac'taki mistisizmi saygıyla karşılamış, fakat Şhibli gibi o da bu tutumun devlet bütünlüğünü zedeleyebileceğini kabu etmiştir.

İbni İsa'nın bu ikinci davayla ilgili tutumu hakkında değişik söylentiler vardır. Bilinen tek gerçek olayda etkili olamayışıdır.

O dönemin etkili kadı ve fakihleri arasında Ebu Ömer

Hammadani ve İbni Behlül'ün adlarını saymakmümkündür.

Hallac zındıklıkla suçlanırken Bağdat'taki ileri gelen devlet adamları, hukukçular ve askerlerin konumu yukarıda anlatıldığı gibidir.

Suçlama büyüktür: Zındıklık. Cezası öldürülmek, çarmığa gerilmek, el ve ayaklarının koparılarak öldürülmesi veya müslüman ülkelerin dışına atılmaktı. Hallac'ın ölümünden iki yüz yıl sonra çarmığa germe cezası kaldırılmış, yerini asılma almıştır. Pers ve Türk minyatürlerinde Hallac'ın asılmak suretiyle idamı tasvir edilmiştir.

Softaların ve vezir Hamid'in kini o boyuttaydı ki Hallac'a en ağır ceza uygulanmıştır. Önce kırbaçlanmış, daha sonra el ve kolları parçalanmıştır. Kırbaçlanmak için elleri önden bir direğe bağlanır. Direkten alınıp, eli ayağı koparılır. Daha sonra çırmağa gerilir ve çarmıkla birlikte yakılır. Yakılmadan önce henüz ölmediği söylenmektedir. Sûfilerin anlatımına göre Hallac çarmıkta bütün gece durmuştur.

Türk ve Arnavut Bektaşilerin tarikate giriş törenlerinde adayın başına sembolik olarak bir darağacı kemendi geçirirler. «Dan Mansur» denilen bu törende Hallac'ın idamı sembolize edilmektedir. Oysa yukarıda belirttiğimiz gibi, Hallac iple boğularak öldürülmemiştir. Minyatürlerde de idamın asılmak suretiyle gerçekleştiği hususunun işlendiğine yukarıda değindik. Asılma olayındaki ısrarın nedeni hıristiyanlar açısından önemli bir sembol olan haç ve Hz. İsa'nın çarmığa gerilmesi şeklinde bir Hallac tasvirinin müslüman cemaat üzerinde olumsuz etki oluşturma ihtimalidir.

***

DURUŞMALAR

Hallac'ın duruşmalarıyla ilgili tutanaklar bulunamamıştır. Kaynak olarak halifeliğin yıllıkları, vezirlerin biyografileri ve olaya değinen değişik yazılar elde bulunmaktadır. Örneğin Eş'ari düşünür Bakiyani, tarihçi İbni Sinan ve düşünür Ebu Zeyde Balkhi'nin konuyla ilgili kaleme aldığı yazılar Hallac'ın davasıyla ilgili bilgiler vermektedir. Ünlü tarihçi Taberi'nin eseri, bu konuyla ilgili referans kaynaklarından biridir. Taberi olayı küçümseyerek ele almıştır. «Hallac diye bir adamın ilahi gücü elinde tuttuğuna dair sözler söylediğini ben de duymuştum» demekedir.

Hallac'ın 298 senesinde tutuklanması için vezir İbni El Furat emir vermiş; ancak Hallac kaçmasını becermiştir. İlk tutuklanma 301 (913 miladi) yılında olur. Ahvaz kentinde tutuklanan düşünür, kayınbiraderiyle birlikte bir deve üzerinde Bağdat'a getirilir. Bağdat'a girişte halkın onun lehinde tezahürat yapması karşısında Baş Vezir Hamid'in adamları «İşte şarlatan, büyücü geldi» diye bağırırlar.

Hallac'ın ilk tutuklanmasında ona yöneltilen suçlama «Mehdi'nin yakında gelerek ahlaksızlıkları cezalandırdığını söylemesiydi». Oysa Ehlibeyt dışında Mehdi'nin olamayacağı hususunda dönemin uleması hemfikirdi. Suçlama önemli değildi ve idam edilmedi. Dört gün bir ağaca bağlandı ve gelen geçenin onu alaya almasına izin verildi. Gelip geçenler arasında müritleri de vardı. Onlar kendisine büyük saygı göstermekteydiler. Suçlama önemli değildi ana softaların baskısı karşısında hapsedilmesi yeğ tutuldu. Hapsedilmesinde

onu şii düşmanlarından koruma niyetinin de olduğu söylenmektedir. Yakın dostu Kamabai de onunla birlikte hapishaneye girdi.

Hallac'ın kendisinin Tanrı'yla özdeşleştiğini ilan etmesi bu tutuklanmasında da söz konusuydu. Ancak gündeme getirilmemişti. Eğer getirilmiş olsaydı acı sonunu daha önce tatmış olacaktı.

Hapiste zincirle bağlanmıştı, sürekli ibadet etmekteydi. Günde 1000 rekat namaz kıldığı söylenir. Hallac hapiste son eserlerini yazmıştır. Gelen ziyaretçilere bunları okumaktadır.

Daha önce onu kendini Mehdi olarak ilan etmekle suçlayan şiiler, Hallac hapisteyken taktik değmiştirmişler ve düşürün kendisini halifeliğe hazırladığını iddia etmeye başlamışlardır. Hallac'ın eserleri ziyaretçiler tarafından dışarıya kaçırılmaktaydı.

Hapis döneminde Nasri onu kurtarmak için girişimlerde bulunurken, eski bir sûfi olan, daha sonra devlet memurluğuna getirilen Avvarici işleri alt üst eder. Daha önce belirtildiği gibi devreye İbni Mücahid girer ve işler kızışır. Bu sıralarda da zaten Bağdat'ta kargaşa başlamıştı. Böyle dönemlerde yöneticiler sürekli olarak kurban ararlar.

308 yılında açılan davadan önce hasımları onun bir tasvir yaparak içine birden fazla Tanrı resmi koyduğunu iddia ederler. Böyle bir tasvir yoktur, ancak Hallac'ın Allah katında insanların bir sıralamaya tabi olduğu ve kendisinin de önlerde yer aldığını söylediği olmuştur. Rivayetler adlı kitabında Hallac, bir hadis-i kutsi'ye dayanarak Allah'ın etrafında bulunan önemli kişilerden söz etmiştir. Bunu saptırarak, dedikodu önemli kişileri Tanrı haline getirmiş olabilir.

Bu dedikodu üzerine Hallac'ın yazmış olduğu yazılara el konulur. Bunlardan Sırr-ı İlahi adını koyduğu defterinde

Allah'ı cismani hale getirildiği, sapkınlıklarla dolu olduğu iddia edilir. Halife kızar ve Vezir Hamid'e yeniden dava açılması için emir verir.

Tüm bunları Avvarici'nin kışkırtmalarını dinleyen ve değerlendiren İbni Mücahid sebep olur. Defter olayı birkaç hafta sürmüştür. Sonunda dava açılmıştır.

Mahkeme heyetine Başvezir Hamid başkanlık etmektedir. Sağında hassa alayının komutanı Devdaht, solunda İbni El Havvari ve kâtip İbni Tahavâbe bulunmaktaydı. Onların yanında da evrak memuru Zanci vardı. Zanci'nin notlarının bir bölümü daha sonra bulunmuştur. İbni El Ushnâni kadılık görevini yapmaktaydı. Ayrıca mahkeme heyetinde iki danışman da vardı ki bunlar mâliki kadı olan Leythi ve İbrahim Bin Hammad'dır. Kadı İbni Mukram ve kâtip İbni Abî Humaysa da mahkeme heyeti içindeydi. İkinci duruşmada mahkeme heyetinde niyabeten değişmeler olmuştur.

İbni Mukram «hakikat tanığıdır». Arapçada buna «şuhûd» denmektedir. Şuhûdun görevi ümmet adına hak ve hukuku ortaya koymaktır. O yıllarda Bağdat'ta resmi 500 kadar şuhûd bulunmaktadır. İbni Mukram'dan başka «hakikat tanıkları» da Hallac'ın davasında şahitlik yapmıştır.

Şûhudluk kurumu çok önemliydi. Önceleri Abbasiler döneminde şûhud genelde hanefî olurdu. Daha sonra malikî ve hambelî şûhud da çoğalmıştır. İcma-ı ümmetin oluşması için tüm şûhudun görüş birliğinde olması gerekmektedir. Şûhudların rızasıyla bazen halifeler iktidardan devrilmiştir. Şûhûdluk kurumu bugünkü noterin görevini de üstlenmiştir. Bunlar ayrıca İslam Hukuku'yla ilgili belgeleri de toplamakta, bir tür tedvin (kodifikasyon) görevini yerine getirmekteydiler.

Hallac'ın davasında 84 şuhûd idamı için imza vermiştir. «Hakikat tanıkları» değişik eğilim ve mezhebe mensup olup,

aralarında halifeliğin değişik bölgelerinden gelenler devardı.

Duruşma sırasında 308 ve 309 yıllarında Hallac ayn bir hücrede yaşamıştır. Ana hapishaneye bağlı olarak ayrı yapılan hücrede Hallac ziyaretçi kabul edebilmekteydi. Hallac'ın bu sırada Saray'a gittiği ve hasta olan Muktedir'i iyileştirdiği rivayetleri vardır. Hallac'ı tutmasına rağmen Valde Sultanın elinden bir şey gelmemiştir.

Hallac'ın halifeyi iyileştirmesi söylentilerinden sonra aleyhine dedikodular çoğalır. Bu arada hapiste bir ölü papağanı dirilttiği rivayetleri ortaya çıkar. Olayı bizzat gördüğünü iddia eden bir köle durumu halife Muktedir'e anlatır. Bunun üzerine vezir Hamid «ey müminlerin emiri, bu adamı öldürmek gerek. Aksi takdirde ahali ayaklanıp seni devirir» der.

Bu tür mucizeler Hallac'ın hayatında çok yer almaktadır. Cinlerin onu koruduğu ve istediğini yaptığı söylenmektedir. İbni Âta, tıpkı İsa'da olduğu gibi Allah'ın ona mucizelerle ilgili güç verdiğini anlatır. Müridlerinin çoğu Hallac'taki mucizelerin tıpkı hıristiyan azizlerdekine benzediğini ifade etmektedirler. Hapisteyken de değişik mucizeler gösterdiği söylentileri çoğalınca ziyaretçi kabul etmesi yasaklanır. Beş ay müddetle hiç kimseyi görmez. Kaçak olarak iki kişinin ziyareti söz konusudur. Bunlardan biri İbni Ata'dır diğeri ise tarafsız bir kişi olan İbni Khafif'dir.

İbni Khafif olayı merak eden bir mümin düşünürdür. Önceleri Ebu Khafif şâfi olduğu tahmin edilmektedir. Şâfiler belli ölçüde Hallac'a sempati beslemektedirler. Değişik dinsel eğilimleri tanıyan İbni Khafif Hallac'çı düşünceyi anlamak için onu ziyaret etmiştir. Hallac'ı ziyaretinde rasyonalist ve Eş'ari düşünceye yakındı.

Hallac'ın bu ikinci mahkemesiyle birlikte etrafında bulunan müridlerinin çoğu da hapsedilmişti. Bunların hepsinin çok

eziyet gördüğü, yemek verilmediği söylenmektedir.

Delil toplamakla görevli İbni Zanci, Hallac'ın müritlerine gönderdiği mektupları mahkemeye sunmuştur. Bu mektuplarda Fâtimilere övgüler olduğu iddia edilmiştir. Avvarici, müritleriyle sapık ilişkiler içinde olduğu iddialarında da bulunmuştur.

İkinci davada mahkemeye çıkarıldığında Hallac'ın üzerinde siyah yün kumaştan elbise vardı. Kur'an'ın hambeli yorumuna göre Hz. Musa kutsal savaşa gitmeden önce bu renkte bir elbise giyermiş. Mahkeme önüne çıkarılırken gardiyanlar onu itip kakmış ve sakalını çekiştirerek yolmuşlardır. Vezir Hamid «Sen kendini Mehdi ilan etmişsin, Allah'a yakın olduğunu iddia ediyorsun, kutsal kişiliğe sahip olduğunu söylüyormuşsun. Ne diyorsun?» diye hitabettiğinde, Hallac sürekli olarak «Allah'ım senden başka Tanrı yoktur, senden başka kutsallık yoktur» diye kendi kendine söylenmekteydi.

İlk sorgulanan kişi Hallac'ın müridi olan bir kadındı. Kendisi Samarri adında birinin kızıydı. Kadın Hallac'ın evinde kaldığında bir gece damda yatarken, onun gelerek kendini uyandırma maksadıyla üstüne çıktığını söylemiştir. Ayrıca canının mevsim dışı meyva istediği durumlarda Hallac'ın bunu sağladığını ifade etmiştir.

Kadının babası Samarri de benzer şeyler söylemiştir. Hamid, «sen meyveleri yedin mi» diye sormuş, Samarri «Evet» diye cevap vermiştir. Bunun üzerine kadı Hamid, çenesinin kırılması için emir vermiş, gardiyanlar emri anında yerine getirmişlerdir.

Hallac'la ilgili yaygın bir söylenti de idrarını ilaç olarak hastalara vermesiydi. Bununla ilgili soruyu Samarri doğrulamıştır.

YARATAN-YARATILAN İKİLEMİ Mİ? ÖZÜN FIŞIRMASI MI?

Hallac'ın duruşmasında felsefi ve teolojik ana tartışma konusu «vahdet-i vucud» anlayışının yürürlükteki islam doktrinine ters düşüp düşmemesiydi. Başka bir anlatımla evrensel monizm, tanrı-doğa içiçeliğinin geleneksel islamla bağdaşıp bağdaşmaması mahkemenin doktrinal tartışma odağını oluşturmaktaydı. Yaratan-yaratılan ikilemi mi; yoksa özün, cevherin fışkırarak kendini ortaya koyması, sıfatlarını göstermesi anlayışımı islama uygundu?

Geleneksel sûfi anlayış kuşkusuz özün fışkarmasını benimsemiştir. Fakat sûfiler bu tür bir tartışmayı anlamsız görmektedirler. Onlar için hakikati herkese anlatmaya çalışmak beyhûde çabadır. Herkes doğruyu kavrayamaz. Çilekeş, abdal, veli hakikati kavrar; anlatması gerekmez. Anlayana ne mutlu...

Oysa Hallac, geleneksel sûfi inanç doktrinini herkese duyurmak istemiştir. Böyle olabilenlerin; Allah aşkına sarılanların; «Evren-insan-Allah» monizminin (tekliğini) hissedenlerin gerçek müslüman olduğunu anlatmak uğruna Hallac ölmüştür.

Hallac'ı bu nedenle sûfiler terketmiştir. Oysa sûfiliğin felsefesini sistematik olarak Hallaç fonnüle etmiştir.

Geleneksel sünni yorumdaki Allah'ın Tek'liği anlayışı O'nu her türlü bölünmeden, nitelemeden, boyutlamadan; O'na nüfus etmeden; sınırları hakkında düşünceler ileri sürmekten

insanı uzak tutmaktadır. Monizm zındıklıktır. İnsan aklının sınırları O'nun boyutlarını anlayacak güçte değildir.

Hallac ise Kur'an'ın bâtinî anlamı içinde Allah'ın özünün tanınabileceğini iddia etmektedir. Örneğin manası hâlâ keşfedilemeyen Elif, Lâm, Mim gibi Kur'an-ı Kerim'deki bazı semboller bâtına, öze inişin göstergeleridir. O'nun benzeri yoktur, ama bu kavramlar üzerinde düşünülebilir. Herkesten yakın olması demek, O'nun cömertliğidir. Herkesten uzak olması demek O'ndan uzaklaşana O'nun da kayıtsız kalmasıdır.

Hallac'ın duruşmalarında tasavvufî konulara girilmesi zorunluydu. Halkın benimsemiş olduğu yaratan-yaratılan, buyuran-buyrulan ikilemi imajını kıran Hallac dinsel olduğu kadar siyasal açıdan da tehlike teşkil etmekteydi. Hükmetmeyen, insanla sevgi birliği içinde beraber olan Allah anlayışı yöneticilerin işine gelmezdi.

Eş'ari kadılar, şûhûtlar Hallac'ın doktrinini çürütme bağlamında duruşmalarda adeta yarışa girmişlerdi.

Mahkemenin son 40 gününde Bağdat'ta Hallac lehine bir hava oluşmaya başlamıştı. Konuşmalarında eş'ari kadı ve şûhûtları matetmesi bu havanın oluşmasının nedeniydi. Allah'ın tekliğini, Hz. Muhammed'in onun resulü olduğunu sık sık tekrarlayan bir insanın idam edilmesinde güçlükler ortaya çıkmaktaydı. Taberi bile halkın isyan etmesinden korkulduğunu yazmaktadır. Hallac'a kötülük edenlere lanetler yağdırmaya başlayan halk karşında softalar paniğe kapılmaya başlamıştı. Bu aslında onların melanetinin artmasına yol açmış ve acı sonu yaklaştırmıştır. Hambeliler iyice Hallac lehine bir tutuma girmişlerdir. Hallac'ın dostu olan Hambeli İbni Ata kendi cemaati harekete geçirmiştir. İbni Ata, Hamit tarafından mahkemeye çağrılınca, hayatı pahasına Hallac'ı ve doktrinini

savunmuştur. Bu onun sonu demekti. Hambeli'ler bu arada Hallac'a karşı olması nedeniyle Taberi'nin evini sarmışlardır. Ölüm tarihi olan 26 Şevval 310 (miladi 16 Şubat 923) tarihine kadar evinde çıkamayan Taberi gizlice gömülmüştür.

***

KARAR AŞAMASI VE BU DÖNEMDE HALİFELİĞİN POLİTİK KONUMU

309 (Miladi 922) yılının başlarında Hallac'ın ilk suçlamasından 8 yıl sonra ölüm kararı aşamasına gelinmişti. Bağnaz ve katı başvezir Hamid, İbni Furat'ın bağlı olduğu aşırı şii gizli fraksiyon, sünni devletin yıkılması için her türlü mücadeleyi mübah görmekteydi. Kilit mevkilere gelebilen bu eğilimin mensupları gizli ve «makyavelci» yöntemlerle ekonomik ve sosyal bozulmayı gerçekleştirmek için ellerinden geleni yapmaktaydılar.

İbni İsa'nın bağlı olduğu grup devleti korumak için çaba göstermekteydi. Fakirlere yardım eli uzatmışlardı, hıristiyanlara sevecen bir yaklaşım getirmişlerdi.

Hanedan hazinenin parasını yemek için değişik formüller icad etmekteydi. Hazineyi bir yandan da Vezir Hamid'in yanında yer alan şiiler talan etmekteydi. İbni İsa bunlarla mücadele ederken harcanmıştı.

Zenginlerin yaşamında doğaya aykırı adetler gelişmişti. Esir temin etmek için savaş kışkırtıcılığı yapılmaktaydı. Ücretler azaltılmış, çalışan kesimin hakkı yenmeye

başlanmıştı. Oysa islam öz ve esas itibariyle bu yozlaşmanın karşısındaydı.

Hallac da bunları eleştirmekteydi. Ona göre putlarla mücadele önce insanın kendi içindeki kötülüklerle mücadalesinden geçer. Önce ihtiraslarımızı kırmalıyız.

İbni Ata doğruyu söyleyen Hallac'ı savunduğu için yok edilmişti. Kur'anı ezberleyen, özünün anlamını bilmeyen basit hafızlar için bu tür konulara girmek kuşkusuz zındıklıktır. Onlar cehaletin getirdiği kıskançlığı başkalarına çamur atarak ortaya koymaktadırlar. Allah'ın kelamını ezbere bildiklerinden, kendilerini alim sanmaktadırlar.

Halife Muktedir'in vezir Hamid'le ilgili duyguları karışıktı. Kötü idareciliğine sinirlenmekte, fakat kurnazlığı ve gaddarlığı hoşuna gitmekteydi. 309 yılının başında, Nevruz ayında sarayının görkemli bahçesinde vezir Hamid'e geniş bir otorite alanı teslim etti. Bunun karşılığında da harcamış olduğu 150.000 dinarın onayını aldı.

Yaşlı vezir İbni Furat'ın, Muktedir'in çocukluğundan itibaren üzerinde büyük otoritesi vardı. Her perşembe günü Muktedir onu ziyarete giderdi.

Halifenin iki oğlu ve Valde Sultan sürekli entrikalar peşindeydi.

Bu ortam içinde karar aşamasına artık geçiliyordu. Mahkeme sürerken hambeli başkaldırma bastırılmış, Hallac'ı savunan İbni Ata sorunu halledilmişti.

Şahit olarak sûfiler dinlenecekti. Sûfilerin lideri Cüreyri mahkemeye çağırılır. O da Hallac'ın Şakir bin Ahmed'e gönderdiği mektubu mahkemeye teslim eder. Bu mektupta Hallac «içindeki manevi kâbeyi sağlamlaştırmasının gerektiğini, bilgeliği korumasının zorunluluğunu» belirtmektedir. **«Gerçek secde edenlerin yöneldiği yer bilgelik ve sevgi**

olmalıdır» diyen Hallac, sözlerine devam eder. Hallac'ın haccın önemini belirttiğine daha önce değinmiştik. Ancak onun için **esas Hac, Allah'ın sevgisini içinde hissetmek, ve o sevgiye doğru gönülden yönelmektir.**

Hac'la ilgili bu tür bir yaklaşım tutucu ve biçimci sünnilerle, bağnaz ve aşırı şia yandaşları için zındıklıktan başka bir şeyde olamazdı.

301 yılındaki ilk davada da Ebu Ömer kadı olarak bulunmaktaydı. İlk mahkemede zahiri eğilim yandaşı olan İbni Davud bu tür davranışlann sünnet tarafından cezalandınldığını öne sürdüğünde şâfi İbni Sureyiç kalp yoluyla Allah'a ulaşmak isteyenlerin fıkıh ve akılla suçlanmasının mümkün olmadığını söylemiştir. Ebu Ömer, İbni Sureyiç'in görüşüne ilk mahkemede katılmışken, ikinci mahkemede, 8 yıl sonra tamamiyle eski düşüncelerinden çark etmiştir. Hallac artık basit bir din adamı değildir, kitleler onu sevmektedir, iktidar için tehlike oluşturmaktadır.

Karar öncesinde mahkeme heyetinden Ebu Ömer, vezir Hamid'in huzuruna her gün gelerek Hallac'ın müritlerinin elinde bulunan defterlerinden pasajlar okumaktaydı. Okuma işine İsmail İbni Zanci de katılırdı. Defterlerin birinde Hac'a gidilmediği taktirde ne yapılması gerektiği hususlarına değinilmiştir. Hac'a gidilemezse, evin kuytu bir yerinde sembolik olarak hac ritüeli uygulanıp, fakirler doyurulduğu taktirde aynı sevabın kazanılmasının mümkün olduğu görüşüne yer verilmişti. Ebu Ömer bu düşünceler okunduğunda hiddetlenmiş ve hemen kağıt kalem isteyerek «Hallac'ın kanının dökülmesi caizdir» sözünü bir kadı olarak kaleme alıp imzalamıştır. Arkasından Hallac'a hakaret etmiş, bir yalancı olduğunu söylemiştir.

Hallac ise «kanım size haramdır. Ben gerçek iman yolun-

dayım. İnancım İslam'dır.

Hallac'ın bulunan diğer defterlerinde de evde Hac farizesinin yerine getirilebileceği görüşlerine yer verilmiştir. Anadolu Alevilerinin, Bektaşilerin Haccı inanç koşullarından biri saymamasının nedeni bu mülahazalar olsa gerek.

Hallac Hac'la ilgili görüşlerini Hasan Basri ve onun rivayet ettiği bir hadise dayandırmıştır.

Hallac açısından önemli olan gönlün, yüreğin billurlaşması, saflaşmasıdır.

Hac müzakerelerinin sonunda ölüm kararı alınır. Hallac'ın karar aşamasındaki sözleri ilginçtir: **«Benim inancım İslam'dır. İsmaili, karmat veya diğer aşırı şiiler gibi sünneti bir kenara atıp, bazı sahabenin görüşlerinin yandaşı değilim. Aşırı şiilerin yaptığı gibi Kabe'yi yıkıp, onun yerine İmamı ziyareti Hac'ı gerçekleştirmek olarak kabul etmiyorum.»**

Görülüyor ki Hallac İslamdır ve şiayı reddetmektedir. Zaten gençliğinden beri şia yandaşlarıyla sürtüşme halindeydi.

Karar yazılır ve İbni Zanci'ye verilerek halife Muktedir'e götürülmesi söylenir. Nasri aracılığıyla kararı alan halife, onaylamak için birkaç gün oyalanır. Valde Sultan engellemeye çalışır, ancak Hamid devreye girer ve öldürülmediği taktirde Hallac'ın tüm fıkıh sistemini değiştireceğini iddia ederek halifeyi ikna eder. Halife'nin ölüm fermanında 1000 kırbaç ve arkasından başının kesilmesi yer almaktayken, ceza ağırlaştırılır. Kırbaçlanacağı ve arkasından el ve ayaklarının kesileceği, daha sonra yakılacağı buyrulur. Yakılmadan önce başı kesilmiş ve halka gösterilmiştir.

ŞEHADETİ VE YANKILARI

İdamıyla ilgili bilgileri İbni Bâkûye'ye dayalı olarak öğrenmekteyiz. Kalabalık bir hayli fazlaydı. Meraklılar, sempati duyanlar, dostları, ondan nefret edenler, son anda mucize bekleyenler alanı doldurmuştu.

İdamından bir gece önce zabıta işlerinin başında olan Muhammed Bin Abdülsamed mahkûmu teslim alır ve merkeze getirir. Ertesi sabah alana getirilen Hallac cellada teslim edilir. Gün 24 Dhülkada 309 (Miladi 26 Mart 922) dur. Cellad kırbaçlamaya başlar. Kaç kırbaç darbesi vurulduğu hususunda rivayetler muhteliftir. İbni Dihya'ya göre 400. darbeyi aldığında «şimdi Kostantiniye zaptedildi» demiştir. 600. darbede Abdülsamed'e «sana bir şey söyleyeyim, Kostantiniye'nin alınması kadar değerli ve önemli şey ne olabilir?» demiştir. Onun cevabı ise «sen bunu daha önce söylemiştin, onu bırak da bu kırbaç darbelerini engelleyebilir misin ona bak» demiştir.

1000 kez kırbaçlandığı hususu ağırlık kazanmıştır. Daha sonra bir eli, arkasından, bir ayağı, daha sonra ise diğer el ve ayağı kesilmiştir. Başı kesildiğinde vücudunda hâlâ canlılık olduğu söylenmektedir. Vücudu bağlı olduğu çarmıhla birlikte, petrol dökülerek yakılır. Küller daha sonra Dicle nehrine atılır. Başı iki gün bir direğe asılır, daha sonra Saray'a götürülür orada muhafazaya uygun hale getirildikten sonra Horasan'a gönderilerek tüm kentlerde ahaliye gösterilir.

Küllerinin döküldüğü yer 100 yıl geçmeden ziyaretgâh haline gelmiştir. Dökülen külü gittiği suyu içen bir kadının

hamile kaldığı rivayeti ortaya atılmıştır. Müritleri 40 gün sonra nehirden çıkacağını söylemişler ve nehir kenarında beklemişlerdir. O yıl Dicle'nin sularında artış olmuş, herkes bunu atılan küllere bağlamıştır.

Hallac'ın çarmığa asılı olduğu sırada **«Enel Hak»** dediği rivayetleri yaygındır. Çağının iki farisi şairi şiirlerinde bu tür bir tasvir yapmışlardır. Aslında **«Ben Hakikatim, Ben Hakkım»** sözlerini daha önce de defalarca söylemiştir.

Ölümünden sonra, vezir Hamid bütün «Şuhûd»ları toplayarak cezanın verilmesinde kendi kararlarının etkili olduğu hususunda kamuya açıklama yapmalarını ister. Onlar da «kanı boynumuzdadır» tarzında geleneğe uygun bir bildiri imzalarlar. Böylelikle olayda, ne polisin, ne vezirin, ne de halifenin iradesinin etkili olduğu belirtilir. Yöneticilerin manevi sorumluluğu bu açıklamayla ortadan kalkmış olur.

Hallac'la Hz. İsa arasındaki benzerlikleri çoğaltma bağlamında onun da Hz. İsa gibi ölmediği, yerine bir başkasının çarmığa gerildiği rivayetleri üretilmiştir. Öte yandan Hallac'ın «7 Uyuyanın uyanışını kıyamet alameti olarak» gösterdiğinden hareketle, kendinin de ölmeyişi teması işlenerek kıyametin yaklaştığı söylentileri ortaya çıkmıştır.

***

Son sözleri

Çarmığa gerildiği an Hüseyin Varak'a göre şu sözleri söylemiştir: «Allah'ım artık arzularımın mekanına geldim.

Görkemliliğin karşısında gözlerim kamaştı. Sana ihanet edenler üzerinde bile sevgin var.»

Hallac'a haç üstünde mıhlanmışken sorarlar: «Sûfilik nedir?» Hallac'ın cevabı şöyledir: «Şimdi bir şey göremezsin. Yarın anlarsın. Gaybubet içinde sûfilik ortaya çıkar ve saklı kalır. Dış görünümü böyledir, batında ise çok şeyler vardır.» Bu soruyu Şhibli'nin sorduğu rivayet edilmektedir.

Sûfi Şhibli bir soru daha sorar: «İnsan olsun, melek olsun hiçbir konuğu kabul etme demedik mi sana?» Bu soru Kur'an'dan alınan bir ayettir. Burada sûfiler, değersiz insanlara, domuzlara inci atılmayacağını kastetmektedirler. Sadom olayında olduğu gibi Tanrı ve Melekleri istismar eden insan kalabalığı için mi kendini feda ediyorsun? şeklinde bir soru olarak bunu anlamak gerekir. Hallac cevap vermez susar. Ancak şafak vaktine doğru **«Enel Hak»** diye bağırır. Cevabı budur.

Hallac'ın Kur'an'dan şu ayeti okuduğu da söylenir: «Vakte inanmayanlar, onu hızlandırmak isterler; inananlar saygılı bir kaygıyla beklerler, çünkü onlar bilirler ki Vakit Hakikat'in ta kendisidir». (Kur'an XLII, 18). Burada Vakit, ölümün zamanıdır.

Şhibli bu söz üzerine daha sonra şöyle demiştir. «Hallac yaratılanlar için sır olan şeyleri anlatmakta acele etti. Eğer bunu yapmasaydı, mutlu olurdu.» Bunu söyleyen Şhibli'nin bazılarının taş attığı Hallac'a gül attığı rivayet olunmaktadır. Güller gelince Hallac acısını ifade edici mimikler yapar.

Hallac'ın küllerinin dökülmesiyle ilgili şöyle bir rivayet söz konusudur. Hallac çarmığa götürülmeden önce etrafındakilere: **«Eğer beni yakarlarsa, Dicle kabaracaktır. Küllerimden atın, geri çekilir»** demiştir. Yakıldıktan sonra Dicle taşmaya başlamış. Onun üzerine Halife, Hallac bu konu

da bir şey dedi mi? diye sormuş. Nasri durumu anlatmıştır. Küllerinden nehre serpiştirilmiş ve Dicle sakinleşmiştir. Küllü sudan içen bir kadının hamile kaldığı rivayetinden daha önce söz etmiştik. Yezidi rivayetlere göre bu kadın Hallac'ın kız kardeşidir.

Hallac'ın külleri söylentisi Türk ve Kürt Hallac'çılarca benimsenmiştir. Attar'a göre küller «**Enel Hak**» yazmıştır. **Bir efsaneye göre Nesimi, Hallac'ın sularının atıldığı yerden su içen Halep Emirinin kızının oğludur.** Bilindiği gibi Türk şairi Nesimi'nin akıbeti Hallac gibi olmuştur (Ölümü miladi 1419). XIV. yüzyılda çıkan bir Türk efsanesine göre (Nefesoğlu Efsanesi) Karakırgızlar ve bunlara bağlı boylar Hallac'ın küllerinin suyundan içen 40 kadının soyundan gelmektedirler. Burada Hallac'ın Türkleri müslümanlaştırmasının vurgulanması yapılmaktadır.

Hallac'ın en önemli son sözlerinden biri de «**Allah size benim kanımla cevap veriyor**» demesidir.

***

ÖLÜMÜNDEN SONRA

Hallac'ın yok edilişinden sonra, tüm eserlerini ortadan kaldırma faaliyetine gidilmiştir. Kütüphanelerden kitapları alınmış, çoğaltılması yasaklanmıştır.

Ölümünden sonra aleni olarak yas tutanlar Hambeli hadis üstadı İbni Atâ ve saray nazırı Nasri'dir.

Hallac «dönek» olarak suçlanmışken İbni Atâ onun masum ve mazlum olduğunu söylemiştir. Nasri ise Valde Sul-

tan'ın de desteğiyle Hallac'ın dönek olmadığını, müslüman olarak öldüğünü ifade etmiştir.

Nasri ruhu için Kur'an okutmuş, hambeli fakihler dualar yapmıştır. Hapishanede Hallac'la birlikte olanlara (ki onların tamamı Hallac'çı olmuştur) sadaka dağıtılmıştır. Bir süre sonra Nasri hapiste bulunan Hallac'ın kızı ve oğlunu dışarı çıkarmıştır.

Nasri'nin emrinde olan Türk ve Kürt askerler bir ayaklanma girişiminde bulunmuşsa da sonradan vazgeçmişlerdir.

Müslümanlıkta «istihare» denilen bir tür rüya vardır. Merak edilen bir konu üzerinde gaipten bilgi almak için dualar yapılır ve uykuya yatılır. Uykuda o konuyla ilgili rüya görülerek bilgi alınır. Ölümünden sonra Hallac'ın durumuyla ilgili olarak insanlar istihareye yatmıştır.

Hallac'ı hapishanede ziyaret eden İbni Khafif, daha sonra yolculuğuna devam ederken yolda bir sûfi şeyhine rastlar. Sûfi şeyh bir rüya gördüğünü, Allah'u Teala'nın ona hitabettiğini söyler. Onun da «Ya Rab, neden Mansur'a böyle bir muameleyi reva gördüğünü sorduğunda» cevap şöyledir; «Ona sırlarımızdan sadece bir tanesini gösterdik, kendi hesabına bunu halka anlattı, biz de böyle yaptık»...

Benzer bir rüyayı Şhibli de görmüştür. Şhibli bir başka rüyada ise Allah'a yakardığında aldığı cevap şöyleydi: «Sevenlerin güzelliğimizi tanımasının bedeli kandır».

Hallac'ın ölümünden sonra Horasan'da bir isyan çıkmıştır. Talakan şehrinde cereyan eden isyanın başında Şakir Bin Ahmet adında biri vardı. Şakir, gençliğinde Hallac'ın yanında bulunmuş, daha sonra Horasan'a gelerek oraya yerleşmiştir. Onun gözünde Hallac, dinde atılımcı, kıyametin müjdecisi, efsanevi bir kişiliğe sahipti. Kur'an'da XVIII. sûreyi sık sık okuyan Şakir kıyametin yaklaştığına inanmıştı.

Bilindiği gibi bu surede «Yedi Uyuyanlar» vardır ve kıyametten önce uyarılmaları söz konusudur. Yedi Uyuyanlar adaletin tanığıdırlar. Şakir, Hallac'ın idamından sonra Bağdat'a gelir, müritlerini arar, sorar, sorgular. Bu durumu gören zabıta onu yakalar. Vezir Hamid'in önüne getirilen Şakir yargılanır ve idam edilir.

***

HALLAC'ÇI DÜŞÜNCE ZİNCİRİ

Hallac'ın ölümünden sonra değişik halkalardan oluşan bir Hallac zincirinden söz edilir. Bu zincir onun düşüncesinin devamını simgelemektedir. 78 değişik eğilim Hallac'çı düşünceyi günümüze aktarmıştır. Hallac'a karşı olanlar da bir zincir oluşturmuştur. Bu düşman zincirin ilk halkası Hallac'ı ahali önünde suçlayan İbni Davud'tur. İbni Teymiye de düşman zincirin içindedir. Düşman zincirinin düşünürleri Hallac'ı «deccal»(*) olarak görmektedirler. Hallac'a karşı olan grup aşırı rasyonalistler ve aşırı şiilerdir. Bunun dışında biçime ağırlık verenlerle, Kur'an'ın zahiri anlamını üstün tutanlar tarih boyunca Hallac'çı düşünceye karşı olmuşlardır.

Sünni cepheden soruna bakıldığında Hallac'ın Mekke ziyaretini İslam'ın 5 koşulundan çıkarmış olması kuşkusuz reaksiyon doğurmuştur. Maddi olanaksızlığın gündeme gelmesi

(*) Deccal: anthéchriste. Kıyamet yaklaştığında önce sahte mesih gelecektir. Onun adı deccaldir; şeytan onu gönderir. Daha sonra İsa peygamber gerçek Mesih olarak gelir.

halinde, «aklî» denilebilecek ve evin uygun bir yerinde simgesel olarak gerçekleştirilebilecek haccı Hallac ortaya atıp Kabe'nin maddi kutsallığı yerine, içe yönelik manevi kutsallığı, Allah'a manevi ziyareti ön plana getirmiştir. Karmatî denilen müslüman grup da bu görüştedir. Nitekim onlar 317 (miladi 930) yılında Kabe'yi yıkıp Siyah Taşı (Hacer-i Esvet) kaldırmışlardır. Sünni doktrine göre Hallac'ın bu tutumu zındıklık değildir ama ağır hatadır. Zındıklık olmamasının nedeni Hz. Muhammed'ten önceki bir geleneğin eleştirilmesidir. Hz. Muhammed ve sünneti eleştirmek zındıklıktır.

Şii cepheye gelince, bunların aşırıları olan İmamiyeciler, Hallac'ın idamını politik bir vakıa olarak görmektedirler. Hallac onlara göre yetkisi olmadığı halde azizliğini ilan eden biridir. Oysa kutsallık sadece Ehli-Beyt için mümkündür. Hal böyle olmasına rağmen bir imamiye yandaşı olan Nasrettin Tûsi, Miladi XIII. yüzyılda Hallac'ı aziz ilan etmiştir. Modern imamiyenin kurucusu Sadrettin Şirazi de aynı görüştedir.

Bahailer için de Hallac kutsaldır.

Yezidi'ler açısından da Hallac önemli bir yer tutmaktadır. Her ne kadar «sırrı» halka açıklamasını eleştirseler de yezidiler Hallac'a kutsal bir nitelik atfederler.

Sûfiler de her ne kadar Hallac'ı eleştirmiş olsalar da, kendi görüş tarzlarının öneminin ortaya çıkması bakımından ona her zaman için derin saygı duymuşlardır. Tüm mistikler, bu arada İmamı Gazalî de Hallac'ı yüceltmiştir. El Suhaverdi için de Hallac kutsal bir kişiliktir.

Miladi X. yüzyıldan itibaren Hambeli eğilimli Kerrâmiye mezhebi ve Eş'ariler Hallac'ın kutsallığını, veliliğini resmen kabul etmişlerdir.

Miladi XIV ve XVIII. yüzyıllarda İbni Teymiye ve Vaha-

biler ve çağımızın modernistleri Hallac'ı tekrar eleştirmişlerdir. Modernistlere göre «azizler kültü, azizlere inanmak» putperestliğe yaklaşmak demektir. Dinde rehber akıldır. Hallac bir tür müslümanlık yorumu yapabilir, ama aziz olamaz.

Veli ve azizlerin mevcudiyeti sorunu islam dinbiliminde eski bir tartışmadır; hâlâ da devam etmektedir.

Hallac'ın bugün **Karkh'da ve Sâliye'de türbesi vardır.** Kendisi buralarda gömülü değildir ama duyulan saygı ona türbeler yapmıştır. **Hallac Makamı** denilen yerler vardır. Bunlardan biri **Gelibolu**'dadır. Bağdat'ın güneyindeki Karkh'daki türbede sanki kendisinin gömüldüğü kabul edilir, oysa külünün nehre atıldığını biliyoruz. Başının Horasan'da dolaştırıldıktan sonra Bağdat'a geri getirildiğini de tarih yazmaktadır, ama nereye gömüldüğü bilinmemektedir. Karkh'daki türbe Türk asıllı hambeli Valde Sultan Zümrüt tarafından H. 581 yılında inşa ettirilmiştir.

Musul'da iki Hallac makamı vardır. Makamların birinde tavus kuşu tasviri yer almaktadır. **Benegal ve Hindistan da Hallac makamları yaptırılmıştır.**

Hallac'ın izinden gittiğini açıkça söyleyen Nesimi, Hallac'ın ruhu için bir tekbir formüle etmiştir. Sûfiler, tasavvuf erbabı zikr yaparken bu tekbiri okumaktadırlar. Miladi XIII. yüzyılda Rüknettin Abdullah ve Şahabettin Ahmed adında Hallac'ın doğduğu İran'daki Beyza kentinde iki kardeş Hallac'ın 8 derecede torunları olduğunu iddia etmiş ve bir tarikat kurmuşlardır. Bu tarikata göre Hallac'ın sülalesi Ebu Eyyûp Ensari'ye dayanmaktadır. **Bu nedenle Hallac'çılar için İstanbul Eyüp Sultan'daki Hz. Eyyup türbesi bir tür Hallac makamıdır.**

Osmanlı Döneminde, İmparatorluğunun tüm yörelerinde pamuk satıcıları, hallaclar için Hallac-ı Mansur manevi patron-

dur. Bu anlayış yüncülere de sıçramıştır ve İran'la Hindistan'a yayılmıştır. Evliya Çelebi'ye göre İstanbul'daki hallaclar patron olarak Selmanı-Farisi'den ışık alan Seth'i ve Mansûr'u görmektedirler.

Doğu Türklerinde de Hallac benimsenmiştir. İsfahan'da Selçuklu prensleri Hallac'çı görüş içinde olan din adamlarını korumuştur. Bu gelenek Anadolu Selçuklularına da geçmiştir.

Buhara'da da Samanoğulları Hallac'çı akımlara olumlu bakmışlardır. Dört yüzyıl sonra Timur hanedanı kökenli Herat emiri Baykara sarayda Hallac üzerine söyleşiler yaptırmıştır.

Kahire'deki emirler arasında Hallac'la ilgili olarak çelişkili tutumlara rastlıyoruz. Selahattin-i Eyyubi hem Hallac'çılara, hem de karşı görüşte olanlara devlet mekanizmasında yer vermiştir. Sultan Baybars, Kadir Mihrani Kürdî adında Hallac yandaşı bir yezidiye kütüphanesini teslim etmiştir. Osmanlı hanedanında siyasal konjonktüre bağlı olarak Hallac'çılara da zaman zaman görev verilmiştir. Halvetiler, Rıfailer ve Bektaşiler Hallac'çı geleneği sürdüren tarikatlardır. Damat Şehit Ali Paşa, Ragıp Paşa, Reisül Küttap Sârî Çelebi Hallac'çı olarak bilinmektedirler. Bursa'da Şeyh İsmail Hakkı tarafından kurulan tekkede Hallac düşüncesi anlatılmaktaydı (XVIII. yy). Mevleviler de Hallac'a büyük önem vermektedirler. Anadolu alevileri bazı köylerin adını Hallac'ın adını anımsatacak şekilde koymuşlardır. Keza Anadolu'da Mansur, Mansur Baba gibi yerlere de rastlanılmaktadır.

Sanatta, müzikte, matematikte Hallac'la ilgili temaları görmek mümkündür. Ebcet hesabı denilen hesaplamada Hallac'çı formüllerin olduğu söylenmektedir.

Bilgi kuramı açısından Hallac'ın sezgici olduğu açıktır. Klasik Aristo mantığı karşısında sezgiye dayalı bilgi edinme

yöntemini Hallac'a bağlayanlar çoktur. Sezgide bilginin süjesi «ben-insan» bilginin «nesnesiyle» doğrudan, aracısız iletişim kurmakta, onu tanımaktadır. Oysa Aristo mantığında, rasyonalizmde «tasım» denilen yöntemle, aşama aşama bilgiye ulaşılır.

Hallac'ın yolculuklanna daha önce değinmiştik. Her yolculuk onun görüş ufkunda değişikliklere yol açmış ve yazgısını da belli yönlere itmiştir.

Beş büyük yolculuğunun birincisinde Ahvaz'dan Bağdat'a gelmiş, burada sûfi elbisesini giymiş ve Basra'da evlenmiştir. İkincisinde Hac'ca gitmiştir. Üçüncü yolculuğu olan ikinci Hac'cından sonra Bağdat'a yerleşmiş, buradan da Hindistan ve Türkistan'a büyük ve uzun bir yolculuk yaparak, değişik inançta olanları müslümanlaştırmak için çaba göstermiştir. Dördüncü yolculuğu da Hac seferidir. Bu üçüncü Hac'tan sonra artık umumi yerlerde vaazlarına başlamış ve sonunda Ahvaz'a çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. Son, beşinci yolculuğu ise Ahvaz'dan Bağdat'a getirilmesidir. Bu son yolculuğu ölüm yolculuğudur.

Sonuna kadar ailesi yanında olmuştur. Karısı hiç bir zaman onu terketmemiştir. Oysa kayınpederi Hallac'ın aleyhinde bir tutum izlemiştir.

Hallac'ın dinsel cihattan anladığı nefse karşı yürütülen mücaledir. Tutkulardan, müsriflikten, kötülüklerden kendini arındıran kişi mücahittir.

Hallac ilk islam misyonerlerinden biridir. Diğer dinlere sevgiyle bakmış, ancak onları islama davet etmiştir. Hint ve Türkistan seyahatleri tam bir misyonerlik faaliyetidir.

Kur'an-ı Kerim'de Mehdi'yle İsa tam olarak özdeşleşmemiştir. Kurtarıcı Mehti'nin Hz. İsa olduğunu söyleyen düşünür Hallac'tır. Hz. İsa'nın Mehdi olarak

dünyaya gelişi Allah adına konuşarak, insanları inanç birliğine çağırmasıdır. Hallac'ın çağdaşı iki mutezilî düşünür de aynı görüştedir. İbni Khâbit ve Fadıl Hadathi'ye göre İsa «Azizlerin Mühürüdür», akıldır, yargıçtır.

Bilinmektedir ki Kur'an'da XII. İmam Mehdi'nin gelişi yoktur. Oysa Hz. İsa'nın geri geleceği açık bir şekilde belirtilmiştir. Hallac Mehdi'yle İsa'yı özdeşleştirerek önemli bir çelişmeyi bağdaştırmıştır.

***

HALLAC'ÇI GELENEĞİN SÜRMESİ

Hallac'ın öldürülmesinden sonra eserlerinin yokedildiğini, Hallac'çı olduğunu belirtmenin ölüm riski demek olduğunu bilmekteyiz. Ailesinin fertleri de kaçmıştır. Abdullah İbni Khafif, Hallac'ın kızını kendi oğluyla evlendirmiştir.

312 yılında Bağdat'ta Hallac'çılar yakalanmış ve büyük bir bölümü idam edilmiştir. Hallac'ın Hamd adındaki oğlu bu katliamdan kurtulmuştur. Ancak daha sonra 326 yılında Ahvaz'da ölümden kurtulamamıştır. Hallac'ın, Mansur Bin Hüseyin adında bir oğlu daha olduğu söylenmektedir. Babasının ölümünden sonra bazı özelliklerin ona geçtiği rivayet olunmaktadır. Oğlu Süleyman Nişapur'a yerleşmiştir.

Ali İbni El Müslima'nın vezir olduğu 437 yılına kadar Hallac'çı düşünce Halife'nin ülkesinde yasaklanmıştı. İbni El Müslima 13 yıl vezirlik yapmıştır.

İbni El Müslima'nın döneminde Halife'nin ülkesi iki dış tehlikeyle karşı karşıyaydı. Kahire'de İsmailiye mezhebine

bağlı Fâtimiler sünni doktrini tehdit etmekteydi, doğuda ise Selçuklu Türkleri Bağdat'a doğru ilerlemekteydiler. İçeride, Bağdat ve büyük kentlerde açlık ve veba insanları kırıp geçirmekteydi. Politik açıdan halife karşısında olan güçler birleşmiş, vezir ve halifeyi devirmek için komplolara girmişti. Vezir İbni El Müslima, hilafeti tehlikeden korumak için Tuğrul Beyi Bağdat'a davet ederek bir anlaşma yaptı. Tuğrul beyin kız kardeşi Arslan Hatun (Hatice) Halife ile evlendirildi.

Bu siyasal konum içinde İbni El Müslima, Hallac'a itibar iade etti. Böyle bir tutuma girmesinin nedenleri arasında şia'ya karşı tavır koyma olgusu önemli bir yer tutmaktadır. Kendisinin şâfi bir devlet adamı olması da itibar iadesinin nedenlerinden biridir. Şâfi doktrin 393 yılından itibaren Ebu Hamid İsferâini tarafından geliştirilmiştir. Bu doktrine bağlı olarak Nizamülmülk devlet rejimini sağlam temellere oturtmuştur. Selçuklu veziri İsferâinin sadık bir izleyicisiydi.

Hallac'ın mutezile akımının karşısında olması ve bazı teamülleri reforma tabi tutma isteği İbni El Müslüma'nın Hallac'a kendisini yakın hissetmesine yol açmıştır. Vezir Müslima, yönetimi döneminde şâfi ilkeleri hakim kılmak için çaba göstermiştir.

Hallac'ın çarmığa gerildiği yerde duran El Müslima, orada iki rekat namaz kılar ve şunları söyler. «İşte kutsanmış bir yer». Ne garip rastlantıdır ki kendisi de 12 yıl sonra orada idam edilir. El Müslima'nın idam öyküsü ilginçtir.

Kahire destekli, Fatimi yandaşları ayaklanır, halifeyi tehdit eder. Tuğrul bey bu dönemde Horasan'dadır. Kardeşi İnal Bey ise Fatimi yandaşıdır. Fatimi Bazasîri Bağdat'ı ele geçirir ve halife Müslima'yı günlerce çarmığa bağlı bir işkenceyle öldürtür. Daha sonra Tuğrul Bey gelir ve vezirin intikamını alır.

El Müslima'dan sonra Bağdat'ta Hallac'ın anısını canlandıranlar Horasanlılar, yani Türklerdi.

Hallac'ın düşüncesini benimseyen ve önemli bir tarikatın kurucusu olan din adamı Abdulfadıl Ahmet Rifâi'dir. Rifaa aşireti Kuzey Afrika'dan gelerek Vasit yakınlarına yerleşmiştir. Ahmet Rifai Hicri 510 yılında burada doğmuştur. Ailenin Ehli Beyt'e bağlı olduğu rivayetleri vardır. Ahmet Rifai şâfi hukuk geleneğine bağlıydı. Rıfailerin mucizeler gösterdiği, kendi kendilerine şişler soktuğu bilinmektedir. Hallac'taki eza ve cefayla Tanrı'ya ulaşma rifailer tarafından benimsenmiş ve uygulamaya geçirilmiştir.

İbni Khafif'le ilgili bilgileri daha önce vermiştik. Kendisi daha sonra İmamı Eş'ari'yi ziyaret etmiş ve onun etkisinde kalmıştır. Dürüst, namuslu bir şâfi kadı olmuş ve Hallac'a olan saygısını sürdürmüştür.

Hallac'ın görüşlerinin en fazla Horasan'da yayıldığı bilinmektedir. Horasan erenleri denilen ve islamın Anadolu'ya yayılmasında etkili olan din adamları Hallac'çı geleneği sürdürmekteydiler. Bugün Anadolu Alevilerindeki mistisizm bu etkinin sonucudur. Horasan'da Hallac'çı geleneği sürdürenler şu isimlerdir: Abdul Hüseyin Farisi (Ölümü Hicri 380) Gaffal Kabîr (Hicri 291-365), Nasrabâhdi (Hicri 295-367), Ebubekir Becali Razi (Ölümü Hicri 376), Sülâmî (Hicri 330-412), Avdalvahit Şirazi (Ölümü hicri 372), İbni Bâkûye Şirazi (Hicri 350-428), Ebu İsmail Haravi Ensari (Hicri 396-481).

***

TÜRK ÜLKELERİNDE HALLAC-I MANSUR

Türklerde Hallac-ı Mansur'un taşıdığı öneme zaman zaman değindik. Hallac Türkler için sadece heyecan verici edebi bir kişilik değil aynı zamanda ideal bir aziz tipidir. Hallac'çı bir vezir olan El Müslima'nın Tuğrul Bey'e Bağdat'ın kapılarını açması da rastlantı değildir. Hallac Türk edip ve yazarlarıyla, din alimlerini önemli oranda etkilemiştir.

Hallac'tan etkilenen ilk Türk ozanı Ahmet Yesevi'dir (ölümü Hicri 561). Yesevi'nin **Hikamları** tamamiyle Hallac'ın etkisinde yazılmıştır. O da Tanrı aşkı peşine düşer ve Hallac'ı bulur. Hallac'ın tüm görüşleri, «**Enel Hak**» anlayışını doğrulayan **Yesevi**, onun ölümüne sebebiyet veren katı mollaları eleştirmiştir.

Yesevi'nin Hikamlarının Buhara'da yayınlanan nüshasında Kul Süleyman Garip ve Şems Garip adında iki ozanın yazdığı ilave uzun şiir vardır. Burada halk diliyle 358 mısrada Hallac'ın öyküsü anlatılmaktadır.

Şiirde Allah'a hamdedildikten sonra öyküye geçilir. Allah önce Nur-u Muhammediye'yi yarattı. Nur-u Muhammed'den yedi damla düşer, bunlardan dördü Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali'dir; damlalardan biri kızıl güldür ki bu Hallac'tır. Diğer ikisinin ne olduğu pek anlaşılamaz.

Bu dönemde Türk halk edebiyatında Hallac'ın külleri, küllerin atıldığı nehirdeki köpükler gibi temalara bağlı olarak bir çok öykü üretilmiştir. Bu öyküleri daha sonra Türk ozanları ve Nesimi kullanmıştır.

Hallac'ın gül olarak simgelenmesi bir Hadis'e dayandırılmaktadır. «Kim Allah'ın ününe mazhar olmak istiyorsa kırmızı gülü seyretsin». Buna bağlı olaraktır ki Lâmi, gül üzerine kaside yazmıştır.

Kırgız boylarından Hallac öyküsüne dayalı bir söylence üretilmiştir. Peçevir'de Mansur adında bir garip, kızkardeşi Enel'le birlikte yaşarmış. Enel bir gün dağa çıkmış ve burada bir testi şarap bularak içmiştir. Ağabeyi onu ararken, mağaradan **Enel Hak** sesleri duymuştur. Mansur da şarabı içerek **Enel Hak** diye bağırmaya başlamış. Bunun üzerine mollalar durumu Kaana iletmişler. Kaan kardeşleri öldürmüş, cesetlerini yaktırmıştır. Yakılan cesetlerin külleri bir havuza atılmış, bu havuzun etrafından geçmekte olan 40 kız havuzun köpüklendiğini görüp, «**Enel Hak**» sözleri çıktığını duymuşlardır. Havuza yaklaştıklarında köpükler ağızlarına girmiş. Kızlar hamile kalmış ve 40 oğlan doğmuştur. Bunlardan 30'u Türkistan'a gelmiş otuzoğul Kırgızları oluşturmuşlardır. Diğer onu da Onoğullar aşiretinin kurucuları olarak kabul edilmiştir. Görüüyor ki bir Kırgız-Türk söylencesi boylarını kuruluşunu Hallac'a dayandırmak istemiştir.

Benzer bir efsane Halep'de de Türkler arasında söylenmiştir.

Anadolu Türkçesinde Hallac temasını işleyen en büyük ozan Yunus Emre'dir.

Tekkelerde hâlâ Yunus Emre'nin Divan'ından alınan mistik şiirler terennüm edilmektedir. Kendisi doğrudan doğruya Hallac, Ahmet Yesevi, Hacı Bektaş Veli çizgisindedir. Taptuk Emre, Sarı Saltuk da bu çizgi içindedir. Yunus Emre'deki mistisizm panteist niteliktedir. Niyazi Mısrî'ye kadar Osmanlı ülkesinde Yunus yenilenememiştir. Yunus'un şiirlerinde Kur'an'dan alınan ilkeler, Arap ve İran motifleri görülür.

Duru bir Anadolu Türkçesiyle yazmıştır. **Baba İlyas, Baba İshak,** Bağdat'lı **Ebül Vefa**'nın düşünsel etkileri Yunus Emre'yi Hallac'a götüren bir başka boyuttur. Kendisi de şiirleride Mansur'un etkisini açıkça belirtir.

Hallac felsefesinin en önemli ozanlarından biri de Nesimi'dir. Nesimi Tebriz asıllı olup, bu kentte Türkmenler tarafından kurulan ve kuruculuğunu Fadullah bin Ebu Terzi'nin yaptığı (Timurlular tarafından hicri 804 tarihinde idam edilmiştir) Hûrûfiye mezhebine mensuptur. **Nesimi Tebriz'den Halep'e kaçmış ve burada müritler edinmiştir. Nesimi'yi Kahire'den gelen Memlük sultanı, düşüncelerinden dolayı öldürtmüştür. Önce onun da eli ayağı kesilmiş, daha sonra derisi yüzülmüş ve deri bir direk üzerinde halka gösterilmiştir. Hallac gibi öldürüldüğü hususunda kesin bilgiler yoktur, ama bu tür anlatımlar mevcuttur.**

Hûrûfilik gerek Timurlular gerekse Osmanlılar tarafından olumlu karşılanmamıştır. Osmanlı, hûrûfi şair Temennai'yi asmıştır. Hurufiler aslında ölümü kendileri istemektedir. Hallac'çı olarak bilinen Attar'a göre, hûrûfilik Hallac'çılığın aşırı bir yorumudur. Bektaşiliğe **«darı mansur»** giriş töreni hurufilikten geçmiştir.

Nesimi «Enel Hak» anlayışını derinleştirmek istemiştir. Nesimi de Tanrı aşkıyla birlikte güzel insana duyulan sevgi teması da işlenmiştir. Onu Memlüklüler idam etmiş, fakat Memlük sultanlarından Kansûh Gavri ile Şârâvi ölüm karşısında gösterdiği metanet, hatta neşeyi taktir etmişlerdir. Bu sultanlar Nesimi'ye hak ettiği yeri vermişlerdir. Nesimi'nin izinden gidenler Râfi, Temannaî, Usulî ve Sarı Abdullah Çelebi'dir.

Yeniçerilerin halk şiirleri ve şarkılarında Hallac ve Nesi-

mi'nin düşüncelerinin, izlerini görmek mümkündür. Bu konumda olan yeniçeri ozanları arasında Koyunoğlu ve Kâtibî'yi sayabiliriz.

Ayrıca Kırım Hanının koruduğu Mustafa Gevheri, Topkapuluzade Fevzi Mustafa Çelebi de Hallac'çı ve Nesimi'cidirler.

Hallac'ı Gül kasidesiyle işleyen ozan Lami'dir. Lami, Kanuni'nin oğlu Selim Han'a yazmış olduğu Gül Kasidesinde doğrudan doğruya Mansur'un yaşam öyküsüne yer vermiştir.

Bunun dışında gizli bir tarikat olan Bayramiye-Hamzaviye mensupları Arnavut Dükanizade Ahmet Bey, Osman Haşim, Oğlan Şeyh İbrahim de «Enel Hak» anlayışını sürdürmüşlerdir.

Zuhuri Karaçelebizade (Ölümü H. 1042), Münif Mustafa Efendi Antakyevi (Ölümü H. 1156), Mevlevi Ebubekir Kâni (Ölümü H. 1206), Şey Galip (Ölüm H. 1210), Esrar Dede (Ölümü H. 1211), Ziya Paşa (ölümü H. 1297) Enel Hak felsefesine yer vermişlerdir.

Eyüp Sultan Mezarlığında Kazasker Rumelili Hasan Tahsin Bey'in mezar taşı üzerinde (Ölümü H. 1278) Hallac'la mevtayı karşılaştıran Mehmet Can'a ait ilginç bir şiir vardır.

Son yüzyılda Salih Zeki Aktay, Hallac'ın yaşamıyla ilgili bir piyes yazmış, Nurettin Topçu da Hallac'ın görüşlerini derslerinde incelemiştir.

Osmanlı aydınları içinde de Hallac'a merak gösterenler olmuştur. Bir aydın tarikatı olan Mevlevilik belli sınırlar içinde Hallac felsefesine yer vermiştir. Osmanlı aydını Hallac'ı zaten Mevlana Celaettin Rumi ve Muhiddini Arabi vasıtasıyla öğrenmiştir.

Hallac felsefesine ağırlıklı yer veren aydın tarikatı Melâmiliktir. Bosnalı Hamza Bâlî tarafından (Hicri 969'da

idam edilmiştir) kurulan Melamilik gizli bir mezheptir. Bağdat'ın ikinci fethinde bulunan Bayramiye-Melamiye mensubu San Abdullah Çelebi, Hallac'la ilgili bilgileri öğrenmiştir. Döndüğünde Hallac'çı görüşü işlemeye başlamış ve düşünce Melamiler arasında yayılmıştır. Sarı Abdullah Çelebi (Ölümü H. 1071) geniş kültüre sahip biriydi. Bayramiye tarikatının öyküsünü Sergüzeşt adlı eserinde dile getiren torunu Lalezade Abdülbâki (ölümü H. 1159), Şehit Damat Ali Paşa'yı bu tarikata bağlamıştır. Bayramiye'nin son şeyhlerinden Bursalı Tahir Bey'in elinde bu konularla ilgili geniş dökümanmevcuttu. (Massingnon bu dökümanları incelemiştir).

Sarı Abdullah'ın hocası ünlü Mahmud Hüdai'dir. Celvetiye mezhebine mensuptur ve o da Hallac'tan söz etmiştir.

Bursalı İsmail Hakkı (ölümü H. 1137) ünlü Tefsiri Rûh El Beyan'da Hallac'tan söz eder.

Halvetiye tarikatına mensup Niyazi Mısrî, Hallac'ın düşüncelerini kendi özgün yorumuyla aktaran bir ozandır. Halvetiye mezhebini El Suhaverdi geleneğine mensup İbrahim Zahid Kilânî Miladi XIV. yüzyılda Harzem'de kurmuştur. Mezhep Karakoyunlu Devleti hudutları içinde yayılmış, daha sonra Anadolu'ya geçmiştir.

Halvetiye mezhebi içinde de Hallac'a büyük önem verilmektedir. Bektaşilerde olduğu gibi Hallac alegorisi onlarda da vardır. Halvetiye mezhebi Anadolu'da Şabaniye, Şemsîye, Niyaziye, Celvetiye adlarında bölünmelere uğramıştır.

Melenkolik ve mistik bir ruh haline sahip olan Niyazi Mısrî Miladi XVIII. yüzyılda yaşamıştır. Devlet düzeniyle ilgili çalışma ve eleştirileri olduğu için sürgün cezasına uğramıştır. Sultan II. Ahmed'i kendi yanına çekmek istemişse de başarılı olamayan Niyazi Mısrî Hicri 1105'de sürgünde

olduğu Limni adasında ölmüştür. Mezarı Limni'de Kastro mevkiindedir.

Mevlana Celalettin Rumî'nin Hallac düşüncesini Mesnevisinin bazı bölümlerinde işlediğine değinmiştik. Farsça yazan, ancak aslen Türk ve sünnî olan Mevlana gerek İran, gerekse Türk edebiyatı ve din felsefesi için önemli bir kaynaktır. Mevlana 20 yaşında Konya'ya gelmiştir. Doğmuş olduğu Belh kentinde Kanai ve Attar'ın şiirlerinden Hallac'ı tanımıştır. Ona göre Attar, Hallac'ın ruhunu taşımaktadır. 30 yaşında Şemsi Tebrizi'yi tanıyan Mevlana, bu dönemden sonra eskisi kadar Hallac'çı olmamıştır. Şems, Hallac'ı yetersiz bulmaktaydı.

Bektaşilikte sadece giriş töreninde Hallac simgelenmez, dua ve zikirlerin çoğunda Hallac anılmaktadır. Bektaşilerin törenlerinde de Hallac'ı sembolize eden ritüelin büyük bir bölümünü Anadolu Alevileri de benimsemiştir.

***

DİĞER ÜLKELERDE HALLAC

İslam dini Hindistan'a geldiğinde kuşkusuz reaksiyonla karşılaşmıştır. Her yeni dinin ortaya çıktığı dönemlerde olduğu gibi bağdaşımcı tutumlar zorunlu olarak gündeme gelmiştir. Din ve mezhepler arasında farklılık görmeyen Hallac düşüncesi, İslam'la yöresel dinler ve bu arada budizmle bağdaşım köprüsü olabilecek niteliktedir. Hamadanî, Mûnyari, Celal Buhari bu tür bağdaşımı yerleştirmeyi gerçekleştiren

müslüman-mistik-hintu düşünürlerdir. Hepsi Hallac'tan yol almaktadırlar.

Böyle bir çabayı Miladi XVI. yüzyılda Ekber Şah iki islam-hint dinleri bağdaşımcısı kardeşin düşünceleriyle gerçekleştirmek istemiştir. Hintli bir şeyh olan Mehdevi'nin oğullan Feyzi ve Abdulfadıl hindu-müslüman bağdaşımını gerçekleştirmenin peşindeydiler. Ekber Şah bunları desteklemiştir.

Bu tür bağdaşımlara bağlı olarak tarikatlar da kurulmuştur. İşin ilginç olan yanı Hindistan'a ilk önce giden ve en etkili olan tarikat Nakşibendilik olmasına rağmen, Hallac'çı düşünce bu tarikat içinde de yayılabilmiştir. Ahmed Sirhindî adındaki nakşi şeyh Hallac'ı yorumlayarak, onu belli ölçüde doğrulamıştır.

Hallac'çılık hint sûfileri arasında da rağbet bulmuştur. Mahmud Bahri Gûci adındaki (Miladi XVIII. yy) bir kadı Hallac gibi ölmeyi istemiştir. Abdulkadir Bin Abdulhalik Bîdîl (M. XVIII. yy) bu tür bir Hallac'çıdır. Hallac'la ilgili söylenceler özellikle Doğu Benegal'de çoktur.

Hallac düşüncesi Java'da da yayılmıştır. Malezya'nın müslümanlaşmasında Hallac felsefesinin etki ve önemi çok büyüktür. Siti Cenar adındaki müslüman Hallac'çı mistike ilişkin söylence Sumatra, Borneo ve Java adalarından müteşekkil Malezya'da bir hayli yaygındır. XV. yüzyılda yaşayan Siti Cenar hint prensin önüne giderek «Enel Hak» deyip onu müslümanlığa davet eder. Ölüme mahkûm edilir. Cenar ölürken ağzından damlayan tükürük ve kanı yapraklar üzerine düşer. Bu yaprağı yiyen prenses hamile kalır ve onun çocukları aracılığıyla İslam Malezya'ya yayılır.

Hallac düşüncesi halk arasında Malezya'da yaygınlığını

sürdürmektedir. Hamza Fânsûri adında bir şair tamamiyle onun etkisinde şiirler yazmıştır.

Hallac düşüncesi Arap yarımadasında da vardır. Yemen'de Ahmed ibni Ülvan Yemenî (miladi XIII. yy) Hallac'ın felsefesini açıklamış ve Allah'a ulaşma biçimini Hallac'ta sezgisel yöntem olduğunu belirtmiştir.

Mısır'da Hallac'çı düşünce ölümünden hemen sonra İbni El Haddat tarafından Kahire'ye getirilmiştir. Onun öğrencileri Mısır ve Suriye'de «Enel Hak» felsefesinin yayılmasında yardımcı olmuşlardır. Bunların içinde en önemlileri Fakhir Fârisî Kabri (ölümü Hicri 622), İbni el Fârid, Mürsî, Vâsitî (Miladi XV. yy), Seyid Murtaza Zabîdi (miladi XVIII. yy) dir.

Değişik inançlara mensup insanların birarada yaşadığı Endülüs'te Hallac'çı düşüncenin yayılması kadar olağan bir şey düşünülemez Hallac, tıpkı Hz. Muhammed gibi tüm inanç sahiplerini biraraya getirmek istiyordu. Müslümanların İspanya'yı fethinden sonra, yarımadada müslümanı, yahudisi ve hıristiyanı birarada yaşamak mecburiyetinde kalmışlardı. Bunlarda ortak payda Hz. İbrahim'den gelen tek Tanrı'ya inanma olgusuydu.

Endülüste esnaf ve çalışan kesimin birbirleriyle iletişim içinde olmaları zorunluydu. Ticaret ve zenaat, geçim derdi dinsel sınırları ortadan kaldırır. Loncaların kurulması bu tür bir zorunluluğun gereği olarak gündeme gelmiştir. Loncaların dayandığı manevi zemin sosyal psikolojinin gereğidir. Başka bir anlatımla lonca çatısı altında biraraya gelen değişik dinlerin zenatçısı, tüccarı kendilerin sadece maddi olarak değil de manen birleştiren bir motif ararlar. Üç tek tanrılı dinde bu tür ortak motif veya paydayı bulmak hiç de zor değildir. Hallac,

Endülüs'te böyle bir ortak motif oluşturmuştur.

Endülüs'te başlangıçta Hallac'ı yanlış yorumlayan düşünürler ortaya çıkmıştır. Bunlardan bir bölümü Hallac'ı İsmailiye yandaşı olarak göstermiştir. Bunu Hasan Sabah'ın Abbasi Hanedanını eleştirirken, «İmam Ali'den Hallac'a kadar tüm dürüst insanların kanı Abbasi Halifelerinin boynundadır» mealindeki sözüne dayandırmışlardır. Hallac'ı mazdeist olarak gösteren kişiler de ortaya çıkmıştır. (Salih Zeki Aktay dahi bu görüşün etkisinde kalarak tiyatro eserini yazmış bulunmaktadır)

Bu nedenledir ki önceleri Hallac kâfirler listesi içinde yer almıştır. Endülüste kâfirler listesini Socrates, Platon, İbni Sina, İbni Rüşt, İbni Tufeyl'e kadar götürenler olmuştur.

Hallac felsefesini benimseyen Endülüslü düşünürler şunlardır: İbni El Mara (XIII. yy), İbni Ahla De Lorca (Ölümü Hicri 645), İbni Sab'în'dır.

İbni Sa'bîn Antik Yunan felsefesindeki ezoterizmle (bâtinilik) Hallac düşüncesi arasında bağ kurmaya çalışmıştır. Yazar, bu felsefeyi daha sonra politika düşüncesine aktarmıştır. Sevgi ve ahlaka dayalı devletin Allah'ın arzu ve iradesi olduğu doğrultusunda özetleyebileceğimiz bu politika felsefesi Akinolu Aziz Thomas'ı etkilemiştir. İdeal devleti, İbni Sa'bîn'e göre bu dünyada Mehdi geldiğinde gerçekleştirilecektir. İbni Sa'bîn, düşüncelerini yaşama sokmak için diğer dinlerin temsilcileriyle de temas kurmuş ve kardeşini Papa IX. Greguar'a göndermiştir. İbni Sa'bîn Hicri 668 tarihinde ölmüştür. Ölümüne kadar İslam-Hıristiyan diyaloğu için çalışmıştır.

Bir başka endülüslü olan Şustarî (ölümü H. 668) de Hallac felsefesini belli oranda benimsemiştir. O, hıristiyan

çilekeşlerle Hallac arasında paralellik kurmuştur.

Granada'da İbni Sid Bono adında (Ölümü H. 624) bir zaviye kurulmuştur. Hallac düşüncesini benimseyen bu zaviye Moritanya, Arnavutluk ve Benegal'de yayılmıştır. Günümüzde gizli bir zaviye haline gelen ve Şahadiliye adını alan bu tarikatın yozlaştığı söylenmektedir.

Hallac'çı düşünce Kuzey Afrika'da, Magrib ülkelerinde de yayılmamıştır. Ünlü Emir Abdülkadir'in babası Kadiriye şeyhi olarak zaman zaman Hallac'tan söz etmiştir. Sudan ve Afrika'nın müslüman devletlerinde aydın din ve bilim adamlarının Hallac felsefesine değindiklerine rastlanmaktadır.

***

HALLAC SÖYLENCESİ

Hallac'ın ölümünden sonra söylenceler hemen gündeme gelmiştir.

İbni Khafif'in Hallac'ı hapishanede 6 kez ziyaret ettiğini biliyoruz. Bu ziyaretlerin birinde İbni Khafif ona şu soruları sorarak aşağıdaki yanıtları alır.

İ. K.: Sabır nedir?

Hallac: Hapishaneden çıkma olanağı olmasına rağmen burada kalmaktır. (Bu arada hapisanenin duvarları yok olur, Dicle görünür).

İ. K.: Fakirlik nedir?

Hallac: Mucize yapma olanağı varken yağ ihtiyacını karşılayabilmek için parası olmamaktır. (Bu arada hapisanenin duvar taşları altın ve gümüşe dönüşür.)

İ. K.: Ruh yüceliği nedir?

Hallac: Yarın görürsün.

Ertesi gün İbni Khafif rüya görür. Rüyasında kıyamet günündedir. Hallac Allah-u Teala'nın önündedir. Allah **«Hallac seni sevenler cennete, sevmeyenler cehenneme gidecek»** der. Hallac **«ya Rabbi, herkes cennete gitsin, ne olur»** diye yalvarır.

Bir başka söylence'de Şhibli ile olanıdır. Şhibli de Hallac'ı 6 kez ziyaret etmiştir. O şu soruyu sorar:

Ş.: Aşk nedir?

Hallaç: Yarın göreceksin. (ertesi gün Hallac idam edilir) Her hakikatin bir gerçeği vardır.

Hallac'ın yaşamıyla ilgili olarak da çok söylenceler söylenmiştir. Bir arslana bindiği ve kamçı olarak eline yılan tuttuğu söylenir. Hallac'ın Ramazan ayında gece ve gündüz oruç tuttuğu anlatılır. Cüneyd-i Bağdadi, ona: «Bakalım hangi darağacında kanın akacak?» der. Hallac'ın cevabı: «Sen o gün sûfi elbisesini bırakıp yerine fakih elbisesi giyeceksin» olmuştur. Cüneyd'in Hallac'ın hocası olduğunu bilmekteyiz. Ancak aralarının bozulduğu da bir vakıadır. Cüneyd, bir alim olarak hakikatlerin halka anlatılmasının doğru olmadığı görüşündedir, çünkü olgunluk derecesinin düşük olması halkta hezeyanlar yaratabilir. Uzun süreden beri görüşmemelerine rağmen, Hallac'ın ölümünden sonra Cüneyd anaların çocuklarının ölümünden sonra giydiği mavi meltem elbisesini giymeye başlar.

Mevsim dışı meyvaları müritlerine vermesi, küllerinin Dicle'nin sularının azgınlığını durdurması gibi söylencelere daha önce değinmiş bulunuyoruz.

Kendisi hakkında idam kararı verildiğinde «Sizin Allah'ınız burada diye ayağıyla yere vurmuştur». Ölümünden

sonra orası kazıldığında altınlar bulunmuştur.

Ölümünden sonra kız kardeşi Hannûna'ya görünerek ona elleri ve ayakları koparıldıktan sonra neler gördüğünü ve hissettiğini, çarmığa gerilmişken nelere şahit olduğunu anlatır. Kız kardeşine ağlamamasını, çünkü huzur içinde olduğunu söyler.

Hallac, Arap edebiyatında ilk kez Halep'li yazar ve ozan İbni El Kârih'in «Yargılama (Bağışlama) Mektuplarında» bir öykü kahramanı olarak ortaya çıkar. Çevresindeki yobazları, bağnaz görüşleri eleştiren bir kişiliktir bu yapatta Hallac. Kadiri tarikatına mensup ozan ve yazarlar da Hallac'ı bir öykü kahramanı olarak ele almışlar ve onu konuşturarak kendi görüşlerini aktarmışlardır.

Hallac'ı işleyen en önemli yazarlardan biri Ferit Attar'dır. Onun tüm yapıtlarında Hallac baş kahramdır. Okuyucuyu yapıttaki Hallac alır sürükler. Ferit Attar'ın yapıtları Hindistan'dan Malezyaya, Balkan ülkelerine, Türkistan'a kadar yayılmıştır. Hallac'ın ruhu, Attar aracılığıyla 200 yıl sonra dünya yüzünde esenliğe kavuşmuş, halk arasında yayılma olanağını bulmuştur.

Ferit Attar başlangıçta doktorluk ve eczacılık yapmaktaydı, bir din adamı olmamıştır. Attar **Esrarname** adlı yapıtında ağırlıklı olarak Hallac'tan söz eder. Yirmiden fazla kitabın yazarı olan Attar, Hallac olayını ve onun felsefesini ayrıntılı bir biçimde ele alıp incelemiştir. Bülbülname, Üstürname, Vasletname, İlahiname adlı eserleri şiir şeklindedir.

Attar, yaşamının son dönemlerinde **Hallacname** adında 74 bölümden oluşan 8700 mısralık bir şiir-öykü yazmıştır (ölümü H. 589).

Hallac'ı efsanevi bir şekilde işleyen bir başka yazar da

Rüzbehan Baklî'dir (Hicri 530-606). Kendisi sûfi olup, çilekeşliği yeğlemiştir.

Modern tasavuffun kurucusu olan Muhittin-i Arabi, Hallac'ı en iyi yorumlayan ve onun izinde giden bir İslam düşünürüdür (Miladi 1164-1240). Şeyh Ekber diye anılan Muhittin-i Arabi sünni, şii tüm İslam Alemini etkilemiştir. Endülüste doğan düşünür Orta Doğu ve Anadolu'ya geçerek Hallac'ı incelemiştir. Arabi'nin özelliği Hallac düşüncesini felsefî bir sistem içine yerleştirmiş olmasıdır. Hallac'la İsa arasındaki benzerlik Muhiddin-i Arabi'nin de dikkatini çekmiştir. Akıl-sezgi ikilemi içinde Allah'a ulaşılma meselesini irdeleyen Muhiddin-i Arabi, Hallac'taki sezi ve sevgi anlayışına aklın getirilip getirilemeyeceğini tartışmıştır.

Çağımızda yaşamış ünlü Hint müslümanı düşünür ve ozan Muhammed İkbal'de Hallac felsefesini işlemiştir. Keşmir'li İkbal (Miladi 1877-1938) urdu dili, ingilizce ve farsca yazdığı eserlerinde islamda modernizmi savunmuştur. Politeist Hindistan'a tek tanrılı dinlerin sonuncusu olarak gelen müslümanlığın, bu toplum üzerinde yaptığı etkileri sosyolojik bakış açısı altında inceleyen İkbal, evrensel kültür zincirinin son halkasını çağdaş islamın oluşturacağı görüşünü savunmaktadır. Bu kültür zincirine Uzak Doğu ve Antik Yunan'dan başlayarak her uygarlık yeni bir halka eklemiştir. Akıl ve aklın ürünü olan kültür ve uygarlık insanı tümel bir Sevgi-Akıl sentezi olan Allah'a götürecektir. Tanrı ve insan sevgisi uğruna kendini feda eden, insanlara doğru yolu gösteren herkes İkbal'e göre kutsaldır. Hallac bu sürecin özünü görebilmiştir. İkbal eserlerinde Hallac'ı, Şeyh Galib'i Mevlana'yı konuşturmuştur. İkbal'in felsefesi Emanuel Mounier ve Jacques Maritain'in de benimsediği «personalizmdir».(*)

(*) Bu konuda bknz. ÖKTEM, Niyazi: Sosyolojinin ve Felsefenin Verileriyle Devlet ve Hukuk Felsefesi Akımları, İstanbul 1993, Der Yayınevi s. 224-227.

HALLAC DÜŞÜNCESİNİN MÜSLÜMAN FİLOZOFLAR TARAFINDAN ELE ALINIŞI

Hallac'ın düşüncelerini ilk kez ele alan müslüman düşünür Ebu Süleyman Sijistânî'dir (Hicri 307-380). Sijistani, eserlerinde insanın nihaî işlevinin Allah'la yekvücud olmadan ibaret bulunduğunu söylemektedir. Sijistani «vahdet-i vucûd» anlayışını Aristo'ya kadar dayandırmaktadır.

İbni Sînâ (ö. Hicri 437, miladi 1046) İlahi Aşk ile ilgili olarak Hallac'tan farklı bir yaklaşım içindedir, ancak Allah'ın belli bir boyutta sevgi olduğu hususunda onunla hemfikirdir. İbni Sînâ'ya göre her insanda Mutlak, Saf İyi'yi arama aşkı vardır. Mutlak İyi Allah'tır. İşte Sevgi bu bağlamda gündeme gelir. Oysa Hallac'ta Sevgi, İyi ve Hakikat kavramlarından farklı bir şeydir.

İbni Rüşt (Ölümü H. 595, Miladi 1198) Aristo'cu ve mâlikî bir filozof ve din adamı olarak mistisizme karşıdır. İbni Rüşt'ün mistik eğilimli İmam-ı Gazeli ile olan polemiki dünyaca ün kazanmıştır. Bununla birlikte Tahâfut El Tahâfut'un XIII. bölümünde Hallac'a doğru bir yaklaşma görülmektedir. Her şeyi akıl ve mantıkla izah eden İbni Rüşt burada yaratma olayını aşka bağlamaktadır ki bir anlamda sûfi açıklama biçime hak vermek demektir.

Suhaverdi (Hicri 550-586) ile Hallac düşüncesinin felsefi, metafizik ve ontolojik boyutları tam anlamıyla ortaya çıkmıştır.

Şâfi hukuk eğitime göre Suhaverdi daha sonra Yunan Felsefesini incelemiştir. Kısa yaşamının son 10 senesinde

Kılıç Arslan yönetimindeki Anadolu'yu dolaşmıştır. Bir **abdal** olarak değişik kentleri ziyaret eden Suhaverdi sonunda Halep'e yerleşmiştir. Bu kentte o da zındıklıkla suçlanarak Selahattin Eyyubi'nin oğlu Malik Zahir tarafından öldürtülmüştür. Suhaverdi dinler arası diyalog peşindeydi. Hıristiyanlardaki Kutsal Ruh olayını anlamaya çalışmıştır. Akılsezgi, madde-mânâ, somut yaşam-manevi aşk sentezleri peşinde olan Suhaverdi bağdaşımcı bir tutum içindeydi. O da Hallac gibi yaşamış ve onun felsefesinin ana ilke olduğunu söylemiştir. «Ben güneş'im» sözü ünlüdür. Bununla «vahdet-i vücud» anlayışı ortaya konmaktadır.

İlk Moğol istilası sırasında henüz müslümanlığı kabul etmeyen Moğollar, hanedanın etrafında müslüman, hıristiyan, yahudi danışmanlar bulundurmaktaydılar. Bunların bir kısmı da müslüman ülkelerde Moğol'ların elçiliğini yaparlardı. Raşid El Hamadani bunlardan biriydi ve kendisi Hallac'çı olarak bu düşünceyi yaymıştır.

Yüzyılımızda Hallac'çı olduğunu açıkca belirten müslüman düşünür Nurettin Ahmet Topçu'dur. Hallac'ın Anadolu Alevilerini etkilediği bilinmektedir. Nurettin Topçu sünni ve nasyonalisttir. Fransa'da 1934 tarihinde doktora yapan Topçu ile Muhammed İkbal arasında biribirlerini tanımamalarına rağmen bir paralellik vardır. İrade özgürlüğü kavramını inceleyen Topçu, aksiyonun bir başkaldırı olduğunu söyler... Her eylem bir sorumluluk içermektedir. Sorumluluğun temelinde ahlak yatar. Ahlaksal sorumluluk evrensel nitelikte olduğu taktirde değerlidir. Evrensel nitelikteki sorumluluk evrenle bütünleşmedir. İşte burada Topçu, Hallac'a ulaşmaktadır. Evrensel sorumluluk salt Hakikat'ın zorladığı sorumluluktur. «Enel Hak-Ben Hakikatim»la sorumluluk anlayışıyla gelen Topçu personalist-varoluşçu çizgidedir.

Daha sonra özgürlük kavramını irdeleyen Nurettin Topçu, ahlakı içeren, evrensel sorumluluğu kapsayan her aksiyonun bir özgürlük göstergesi, bir başkaldırı olduğunu söyler. Her insan sosyal ve çevresel belirlemeler (determinizm) karşısında bir kaygı duyar. Kimi insan kendini akışa kaptırır, diğeri karşı koyar, başkaldırır. Başkaldıran insan evrensel boyuta ulaşabilir. Başkaldırı estetik olabilir veya dinsel, mistik bir niteliktedir. Hallac ikinci tür başkaldırı içindedir. Aslında ikisi biribirini tamamlamaktadır. Topçu'ya göre Anadolu insanı kendi yapısının bilincine vardığı oranda, Hz. Muhammed ve Hallac'a uzanan çizgiyi özümsedikçe evrensel, sosyal bir başkaldırı içine girecektir. Topçu'ya göre mistik başkaldırı insanı Tanrısallığa götürür. Tanrısallaşma aşkı içinde olan insan tarih ve insanlığın esenliği uğruna çaba gösterecektir.

«Tanrımız ihtilalin Tanrısıdır» diyen, felsefi bir bağlamda olumlu analizler getiren N. Topçu, insanı Tanrılaştırma çabası, ihtilal kavramlarıyla nasyonal sosyalist eğilimler içine girmiştir. Nitekim **Hareket** kadrosu «milliyetçi-toplumcu», yani nasyonal-sosyalist cephe oluşturmuştur.

Mısır'da yüzyılımızda Zeki Mübarek ve Muhammed Lütfi Gum, Hallac'la İsa arasındaki benzerliklere değinen düşünürlerdir.

Zeki Mubarek hıristiyanlıktaki teslisin (üçlem-trinite) «vahdet-i vücud» anlayışının simgesi olduğunu söylemektedir. İsa'ya «Allah'ın oğlu» denilmesi, Hallac'ın «Enel Hak» demesiyle aynı anlama gelir. Tüm insanlar Allah'ın çocuklarıdır. «Vahdet-i vücud'un» doğal sonucu budur.

***

HALLAC'IN DOKTRİNİ

Hallac gerek yaşam, gerekse düşüncesi itibariyle kararlı ve belirgin bir yol izlemiştir. Kur'an'dan hareketle içgözlem yöntemini kullanarak Allah'a ulaşmak isteyen düşünürün bu yöntem ve doktrinle ne ölçüde İslam'la uyum içinde olduğu yüzyıllardan beri tartışılmıştır.

Hallac'ın yürekten inanan bir müslüman olduğu hususu tartışılamaz. Doktrininde ana kaynak Kur'an'dır. Hz. Muhammed'in vahiy yöntemiyle Allah'a ulaşmak istemesinin müslümanlıkla bağdaşıp bağdaşmaması temel sorundur. Bir peygamber olmadığına göre vahiyle, yani bu tür içgözlemle Tannsal iradeyle iletişim kurması genel müslüman inanca göre mümkün değildir.

Geleneksel sünni müslüman anlayışta Kur'an'ın ezberlenmesi, vecd içinde ibadet edilmesi sıradan bir müslüman için yeterlidir. Oysa Hallac'a göre insanların derine, öze inmeleri gerekir.

Hallac, doktrinini kurarken sıradan sûfiler gibi çile ve duraganlık içinde kalmamıştır; o, fıkıh ve hadis ilmini incelemiş, Antik Yunan Felsefesine girmiş, sünni, şii bilim adamlarının eserlerini okuyarak sonuca varmıştır.

Hallac'a göre Kur'an-ı Kerim'den insan yürektir, gönüldür. Dış görünümüyle (zahiren) çamurdan bir vazo gibidir, fânidir, maddi bir zarfa bürünmüştür. Oysa iç yapısı (bâtın) yürek olarak kendini gösterir. Her şeyi yürek düzenler, dış yapı yüreğin güdümündedir. Yürek ruha nefes verir. Ruh

insanı maddi alemin üzerine çıkartır.

Bedenin ruhla, yüreğin akılla ilişkileri felsefe ve teolojinin temel sorunlarından biridir. Filozofların bir bölümü akıl ve maddi verilere ağırlık tanımıştır, diğerleri ise ruh-yürek ve mânâyı ön plana çıkarmıştır. İslam felsefesinde mutezile akımı maddeci yanı ağır basan bir okul olup akılcılığı yeğlemiştir. Buna mukabil sûfiler, mistikler yürekten, ruhtan yana ağırlık koymuşlardır.

Hallac'a göre beden maddi ilişkiler zinciri içindedir. Nedensellik bağı maddi ilişkiler zincirinin temel kuralıdır. Madde insanı bu dünyanın nesneleri içine atmaktadır. Maddenin nedensellik ilişkileri içinde kalan insan tutsaktır. Maddeyi aşıp mâna evrenine ulaşmak gerekir. Akıl maddenin rehberidir. Mânanın, ruhun rehberi yürektir. Bu rehber insanı Tanrı katına ulaştırır, maddenin tutsaklığından kurtarır, özgürleştirir.

İnsanın maddeden arınıp saflaşması, yüreğinin sesini dinlemesi gerekir. Yürek, güzelliğinin tanınması için Allah'ın özel olarak yarattığı bir organdır. İnsanoğlu yüreğini açmasını bilirse, Allah o yüreği sevgisiyle doldurur.

Allah, halik olarak (yaratıcı) insanın hem iç, hem de tüm dış fiillerinin yaratıcısıdır. Allah yaşatan ve öldürendir. Ecel ve mahşer günü önceden belirlenmiştir. Doğumdan ölüme kadar sürecek yolculukta erzakı veren de Allah'tır. İnsan açısından önemli olan, hangi erzakın uygun, yararlı, doğru, iyi, güzel olduğunu anlama yetisini geliştirebilmek, iyi-kötü ayırımını anlayabilmektir. Ona yol gösteren ilimdir. Yüreğinden egoist duyguları atarak iyiye, güzele ulaşılabilir. Burada yürek ona yol gösterecektir. Vesvese, yüreğin gözünü bulandırır. Cehalet insanı Tanrı'yı tanımaktan uzaklaştırır. Yürekle akıl biribirini tamamlamalıdır. Hallac Kur'an'ın bu

temel ilkelerini benimsemiş, ancak yüreğe ağırlık tanımıştır.

Allah bir gizli hazinedir. Kur'an'a göre ona herkes ulaşamaz. İmamiye denilen Ehli-Beyt'çi doktrin Allah'ın gizli hazinesiyle temasa ancak Hz. Muhammed- Hz. Ali sülelesinde gelenlerin mazhar olabileceğini ifade eder. Buna ilave olarak Selman-ı Farisî vardır, çünkü ona Hz. Muhammed «aileden biri» olduğunu söylemiştir. Ehli-i Beyt adeta kutsal bir ruhtur. Bu ruhun temsilcilerine itaat zorunludur. Oysa Hallac, bu bağlamda insanlar arasında farkların olmadığını söylemektedir.

Hallac'a göre yürek gözünü açabilen kişi Allah'la dil ve ruh iletişimine girebilir. İletişim o aşamaya gelebilir ki artık insan Allah'la özdeşleşir. Onun hareketi Allah'ın hareketi demektir. Bunun için önceden seçilmiş biri olmak gerekmez.

Allah'a üç çile aşamasında geçilerek ulaşılır. Birinci aşama kendini zevklerden mahrum etmek, yokluğa alışmadır. İkinci aşamada, pasif bir saflığa gelinir. Üçüncü aşamada, bütünleşme vardır.

Hallac tüm bu aşamalarda yüreğin yol gösterici olduğunu söyler.

Bilindiği gibi İslam anlayışına göre Allah insanı kendine benzer bir şekilde yaratmıştır. Hadis kaynaklı bu inanış değişik okullarda değişik bir perspektif içinde yorumlanmıştır. Örneğin mutezileye göre Allah külli bir akıldır; insanın akıl sahibi olması ona benzemesinin sonucudur. Başka bir anlatımla «İrade-i külliye» ile «irade-i cüziye» arasındaki iletişim akla dayalı benzerlikte kaynağını bulmaktadır.

Hallac'a göre benzerlik Allah'ın tüm sıfatlarının insanda da mevcut olmasındadır. Allah bilimdir, akıldır, güçtür, sevgidir, bağışlamadır, kutsallıktır, güzelliktir, ihtişamdır. İnsanda da bu sıfatlar mevcuttur. İnsanın bu sıfatlara sahip olabilmesi için gönül ve yürek gözünü açabilmesi gerekir. Yetkinleşme

arzusu içinde olan insan ancak bu sıfatlara gelebilir. Benzer bir yorumu Platon'da da görmek sözkonusudur.

İslam felsefesinin temel sorunların başında yazgı gelmektedir. Bir alınyazısının insanı belirleyip belirlemediği hususu değişik okullar tarafından değişik şekilde ele alınmıştır. İslam'da cebriye akımı katı bir determinizm içinde, insanın bu dünyadaki tüm hareket ve fiillerinin Allah tarafından önceden belirlendiğini söyler. Mutezile akımı ise böyle bir belirlemenin sorumluluğu ortadan kaldıracağını, akıl ögesini dışladığını iddia eder. Mutezile'ye göre insan iradesi özgürdür. İnsan, aklı aracılığıyla iyi-kötü ayrımını yaparak kendi yazgısını kendi tayin eder. Ehli sünnet, mutezile ile cebriye arasında orta yol izlemiştir. Hallac açısından Allah'la bütünleşme söz konusu olduğundan, insanın Allah'ın bir parçası olarak hareket etmesi gündeme gelmektedir. Bu bakış onu belli açıdan cebriyeye yaklaştırmaktadır. Ancak cebriyeden farklı olarak Hallac yürek ve aşk olgusunu yazgının içine yerleştirmekle, cebriyenin korkulan Tanrı anlayışından uzaklaşarak insan yazgısını sevgi potası içinde eritmiştir.

Yaradılışın hikmeti sorunu da islam felsefesinin ana konularından biridir. İmamiye'ye göre Allah önce Nur-u Muhammed'i yaratmıştır. Nuseyrilere göre Muhammed'in Nur'u evrensel ışığa dönüşmüştür; daha sonra yıldızlar meydana gelmiştir. Dürzü'lere göre Allah önce evrensel akıl'ı yaratmıştır. Hallac'a göre Allah önce Nur'u yaratmıştır, daha sonra rûhu, nefsi canlandırmıştır. Bundan sonra biçim ve adları yaratan Allah, renk, tad, koku, zaman, mekan olgularını evrene getirmiştir. Dengeyi sağlamak için de aydınlık-karanlık, hareket-atalet, varoluş-hiçlik çelişkilerini yaratmıştır.

Allah, Hallac'a göre gizli bir hazinedir; kendisellikle O'nu tanımak mümkün değildir. İnsanoğlu ancak O'nun

sıfatlarını tanıyabilir. O esirgeyendir, bağışlayandır. Allah'ın 99 sıfatının olduğu hususu İslam dinbiliminde kabul edilmiştir. Hallac da aynı şeyi söylemektedir.

Ölümden sonra insanı bekleyen akibetin ne olacağı hususunda İslam anlayışı cennet ve cehennem yaptırımını getirmektedir. Hallac bu tür bir yaptırımla ilgilenmemektedir. Önemli olan Tanrısal birlik, bütünlüktür.

İslam inancına göre kıyamet günü İsrafil borusunu çalacak, ölüler canlanacak ve ilahi yargılama başlayacaktır. Bundan önce de yeryüzüne Hz. İsa gelerek kıyamet gününü müjdeleyecektir. Hz. İsa yargılama gününde de önde gelir. Daha sonra Cennet'e ve Cehennem'e gidenler biribirinden ayrılacaktırlar. Hallac'a göre cennet'e gidenler de ikiye ayrılırlar: Basit inanç sahipleri ve Allah'ın yakınları.

***

HALLAC VE POLİTİKA

İslam'a göre şeriat Kur'an hükümlerinin bir milletin (ümmetin) hukuk nizamını düzenlemesi olayıdır. Şeriat anlayışına göre yasama, gücünü ve kökenini Kur'an'dan almaktadır. Yargı erkini, Kur'an hükümlerini iyi bilen bunları doğru yorumlayan, akılla çözüm getirebilen her müslüman kullanılabilir. Yürütme gücü özde Allah'a aittir. Ancak Allah bunu kendine itaate yemin eden İslam toplumları aracılığıyla kullanır. İmamet, yazılı olan kuralların uygulamaya

geçirilmesi işlevidir. Hz. Muhammed tüm yönetimini Allah adına, onun elçisi olarak gerçekleştirmiştir.

Hz. Muhammed'in ölümünden sonra topluluk adına devletin kimin tarafından yönetileceği hususu bir sorun olarak günümüze kadar gelmiştir. Ali yandaşları topluluğun Ehli Beyt tarafından yönetilmesinin gerekliliğini savunmuşlardır. Başka bir anlatımla, onlara göre Hz. Muhammed'in ölümünden sonra imameti Hz. Ali'nin alması gerekirdi. Daha sonra da Hz. Muhammed'in torunları ve Ali'nin oğulları olan Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin toplumu yönetecekti. Bu ilkeyi Ali yandaşları, bir hadise dayandırmaktadırlar.

Hallac, Hz. Muhammed'e itaatin Allah'a itaat olduğunu söyler. Ona göre ruhunu özgür kılmak isteyen herkes Peygamber'e itaat etmelidir.

***

HALLAC VE PEYGAMBERLER

Allah'ın dünyaya göndermiş olduğu peygamberlerin işlevleriyle ilgili islam literatüründe değişik görüşler vardır. Neden bunca Peygamber gönderilmiştir? Her birinin ayrı ayrı

işlevi nedir? Böyle bir işlev sorunu var mıdır?

İslam düşünürlerinin büyük bir bölümü hepsinin eşit olduğunu, ve aynı misyonla donatık bulunduklarını söylemektedirler. Hepsi Tanrısal ufku açmak ve O'nun iradesini anlatmakla görevlendirilmiştir.

Kur'an'a göre Hz. Muhammed son peygamberdir ve bir görevi tamamlamakla yükümlüdür.

Hallac'a göre Hz. Musa Allah'ın kanunlarını indirmiştir. Onun işlevi Allah'ın **delilini** ortaya koymaktı. Hz. Muhammed ise Mirac olayıyla Allah'ın engin gizemine ulaşmıştır. Hz. İsa Allah'ın sevgisidir.

Hallac'a göre peygamberlere mutlak surette itaat etmek gerekmektedir. Ancak kurallara uymak yeterli değildir, aynı zamanda kendini İslam topluluğuna adamak gerekir. Bu da yüreğin sesini dinleyerek fakirlere yardım, zavallılara destek olmakla gerçekleştirilir. Zor durumda olanların desteklenmesinde inanç olayını aşan Hallac, bu bağlamda putperestler, hıristiyanlar, museviler, özetle tüm insanların yardımına koşulmasının gereğini vurgulamaktadır. O dualarında sadece dostlarına değil düşmanlarına da Allah'ın yardımcı olmasını dilerdi.

Hallac, İsa gibi kendini feda etmek istemiştir. Kendinin aleyhinde olan bir Basra'lı bir gün ona gelir ve ölmek üzere olan kardeşini iyileştirmesini ister. Hallac bunu bir şartla yaparım der: «Sen benim aleyhimde olmaya devam edeceksin.»

Ölüme Hallac aşk ile gitmiştir. Ölümünün bir an önce gerçekleşmesi uğruna aleyhinde olanları daha da kızdırmıştır. «Kanım helâldir» tarzında, gerek ağaca bağlandığında, gerek daha önce söylediği sözler, İsa gibi onun da insanları esenliğe

götürmek için kendini kurban, şehit ettirme çabasının ifadesidir. Darağacının önüne toplanan halk için Allah'a şöyle yakarmıştır: «Bunlar Sana olan coşkulan için buraya toplanmışlar. Arzuları Sana hoş görünmektir. Affet onları.» Görülüyor ki Hz. İsa'ya benzeme olgusu Hallac'ın yaşamının temel özelliklerinden biridir.

Kur'an'ı Kerim Hz. İsa'yı doğumundan beri Kutsal Ruh'la ilintili görmektedir. «Meryem'e biz ruhumuzdan üfledik» denilmektedir. Babasız doğan iki peygamber vardır. Birincsi Adem, ikincsi İsa'dır. İsa körleri, cüzzamlıları iyileştirmiştir. Topraktan bir kuşa can veren Hz. İsa, ölüleri diriltmiştir. Efsaneye göre Hallac'ta da aynı özellikler mevcuttur.

Hz. İsa'nın Kudüs'teki çarmığa gerildiği yere inşa edilen kiliseyi ziyaret eden Hallac, bir işaretiyle tüm kandillerin yanmasına sebebiyet vermiştir. Hallac'ın ölümünden sonra Vezir Hamid'in mollalara söylettiği «kanı boynumuzdadır» lafının benzerini İsa'yı mahkûm eden Pontus Pilatus de söylemiştir. Bir müslüman olarak ölmüştür ama «İsa'nın öldüğü gibi öleceğim» demiştir. Bazıları bu lafı «İsa'nın dininde öleceğim» şeklinde yorumlamaktadırlar.

***

HALLAC VE ORTODOKS MÜSLÜMANLIK

Hallac'ın İslam olması mutlaka ve mutlaka ortodoks olduğu anlamına gelmez. Başka bir anlatımla döneminin yerleşik din yorumu ve biçimsel yapısına Hallac tam

anlamıyla uymamaktadır. Namaz, oruç, Hac ziyareti gibi konuların önemini vurgulamıştır. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi biçime uymadan da evde yapılabilecek simgesel bir Hac ziyaretinin de önemli olduğunu belirtmiştir. Hatta ve hatta ona göre Hac'tan amaç yüreğin ve ruhun saflaşması olduğuna göre Haccı Kâbe'ye gitmeden de gerçekleştirmek mümkündür.

Ehli Sünnet'te aslında dinin temel ilkeleri «ahlaktır, adaptır». Biçim ahlaka götüren yoldan ibarettir. Ne yazık ki bu anlayış zamanla yozlaştırılmıştır ve biçim ön plana getirilmiştir. Hatta denilebilir ki cebriyeye yakın sünni düşünürlerin bir kısmı insanlara ağırlıklı olarak ibadet yapmalarını, özü düşünmemelerini çünkü kavramalarının mümkün olamayacağını söyleyerek onları tevekküle itmişlerdir.

Hallac'a göre dinde ritüel hakikate götüren yoldur. Dinin esas amacı hakikati; doğru, adil, ahlaklı olanı keşfetmektir. Riya, ahlaksızlık, namussuzluk yapan insan istediği kadar ritüele uysun. O günahkârdır. Ahlaklı kişi, dürüst ve namuslu davranan mümin, ritüele uymasa dahi Allah'ın gözünde makbul biri olabilir.

Niyet edimden önemlidir; manen ritüele uyma şeklen ibadet etmeden önemlidir; bilim bireysel akıldan güçlüdür; umut kaygıdan evladır; anlamak bilmekten güzeldir; dostluk göstermek, kabuğuna çekilmekten, kararsız kalmaktan yücedir; sevmek inanmaktan daha iyidir, sözleri Hallac'çı düşünce için adeta bir tür ibadettir.

Hallac kuşkusuz sûfi geleneği sürdürmektedir. Bu gelenek içindeki bazı simgeler aslında Allah'a ulaşma açısından belli ifade biçimleridir. Hallac şunları söylemektedir: «Allah inancı içinde olan kişinin arması Kur'an'dır; meşalesi derin

düşüncedir; korkusu imandır; abdesti pişmanlıktır; vücud sağlığı helal iş yapmaktır. O Allah'dan başka kimseden çekinmez; kendini her an için Allah önünde görür. Öldüğü güne kadar oruç tutar. Doğru, dürüst davranması erdemdir. Suskunluğu evreni hayranlıkla seyretmesidir.»

Görülüyor ki Hallac'a göre esas ibadet doğruluk ve dürüstlüktür. Sûfiler de aynı felsefe içindedirler. Sûfilikteki ritüel insanları ve kendilerini doğru, güzel, iyi, ahlaklı olgularına götürmek için başvurulan yöntemdir.

Hallac'a göre ağzın çalkalanması samimiyete girmenin yoludur. Burna su çekmek kibirlilik ve azameti reddetmektir. Niyet etmek Allah'ı görmektir. Ayakta durmak Allah'ın bütünlüğü içine girmektir. Rûkû, Allah'ın gücüne sığınmaktır. Tekrar kalkıldığında sonsuzluk bize yaklaşır. Görülüyor ki abdest ve namazda yerine getirilen hareketlerin her biri insanı yetkinleştirmek, Allah'a yaklaştırmak için sembolik nitelik taşıyan edimlerdir.

Sûfilerin sürekli ibadet etmeleri, namaz kılmaları Hallac'a göre sürekli olarak Allah'la birarada olmalarının arzusudur. Karmati eğilime göre 5 vakit namaz farz değil nafiledir. İster kılarsın ister kılmazsın. Cennet hülyaları için değil, Allah'la bütünleşmek için ibadet yapılmalıdır. Allah'la bütünleşme onun sıfatlarını özümseme demektir. Başka bir anlatımla Allah'ın sıfatları akıl, doğruluk, hakikat ahlak gibi kavramlara ulaşabildiğinde O'na yaklaşmak mümkün olabilir. Hallac'a göre ibadet ve namaz nafile değil, zorunludur. Ama önemli olan Allah'a ulaşmaktır, ruhu özgürleştirmektir. Yani Allah'a ibadet günde en az beş kez olmalıdır. Biçimi üzerinde ise yukarıda belirttiğimiz gibi simgesellik önem kazanmaktadır.

Özetle İslam'ın beş şartıyla ilgili olarak Hallac şöyle de-

mektedir: Besmele her şeyden önce gelir. Bununla Allah'ın tekliğini, Muammed'in onun resûlü olduğunu vurgulamaktadır. Ancak çok sık tekrarlanmasında bir anlam yoktur. Orada kalmamak, yüreğin bakışını açmak gerekir. Anlamak, okumak, kavramak lazımdır. **Sabahtan akşama kadar «besmele» çekme yerine Allah'a yaklaşmak için yapılan gönül, yürek ve akıl çalışması daha anlamlıdır.**

Diğer 4 şartla ilgili olarak da Hallac hepsinin zorunlu olduğunu söylemekte, ancak onların amaca gitmek için yollardan ibaret bulunduğunu da belirtmektedir.

***

HALLAC'ÇI DÜŞÜNCEYE YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER

Mutezilenin yönelttiği eleştirilerin temelinde Hallac'ın akıl yolunu terkedip yüreği yeğlemesidir. Mutezile rasyonalizmi yöntem aldığından, bilim ve Allah yolunda akıl dışında başka bir yöntem kabul etmez. Akıl insanların evreni kavramaları için Allah tarafından onlara bahşedilen bir yetidir. Aklın yeri ve bulguları nesneldir, genelgeçerdir, tüm insanlarda aynı özellikleri taşır. Gönül ve yürek yolu denilen sezgi sübjektiftir, kişiden kişiye değişir, ortaklaşalık ögesi yoktur. Hakikate ulaşmak kişilerin sübjektif duyguları dışındadır. Doğada bulunan objektif olguları insan aklı kavrar. Elde edilen bilgiler kişiden kişiye değişmez, tüm insanlar için doğrudur.

Bazı kişilerin aklın algılama gücü içinde olduğu bu evreni aşarak ilahi boyutla temas kurması bilim dışı bir olgudur. «Bu dünyada Allah'ı gördüm» anlayışı sübjektiftir, bir sanıdan ibarettir. Bu tür iddialar mutezile akımına göre şarlatanlıktan başka bir şey olamaz. Mutezile akımı evrenin Allah tarafından yaratıldığına inanır. Ancak önceden boyutları Allah tarafından çizilen, kuralları saptanan bu evrene artık O müdahale etmez. Allah evreni dıştan seyreder. İnsan'a akıl vermiştir. İnsan, aklı aracılığıyla evreni tanır bilime ulaşır. Akıl onu ahlaksal kavramlara da götürür; bunların ne olduğu zaten kutsal kitaplarda vardır. Allah tarafından «verilen» bu dünyada aklı aracılığıyla ahlaklı davranmaya özen gösterme işlevi bir tür sınavdır. Ahlaklı olanlara Allah Cenneti gösterir, ahlaksızları da Cehennem ateşinde yakar. Bu dünyaya Allah müdahale etmez. Bu nedenle bu dünyada Allah'la birleşme mümkün değildir.

Ehli Beyt'çi İmamiyeciler de Hallac'ı eleştirmiştir. Onlara göre Ehli Beyt dışında kutsal kişi olamaz. Bu nedenle Hallac da kutsal değildir.

Muhiddin-i Arabi ve diğer mistikler de Hallac'ı sırları halka anlatması nedeniyle eleştirmiştirler. Muhiddin-i Arabi ayrıca Allah'la bireysel rûhun tam olarak birleşmesinin mümkün olmadığını, mutlaka bir farklılığın mevcut bulunduğunu söylemiştir.

Hallac'ın davranışları da eleştirilmiştir. Kendini körce dünyadan çekerek uhreviyete bırakmanın yanlış olduğu söylenmiştir. Mücadelesinde anarşist bir yöntemi yeğlediği iddia edilerek bu bağlamda da eleştiriler yöneltilmiştir.

Hallac'ın tasavvuf anlayışı da eleştirilmiştir. Allah'a ulaşılabilir, kavranabilir, algılanabilir bir nitelik vermek

yaratılmayanı maddileştirmek demektir.

Hallac'a yöneltilen eleştirilerden bir bölümü de onun değişik felsefe ve kültürlerin etkisi altında kaldığı iddiasıdır. İran ve mazdeist kültürün etkisi altındadır, çünkü sonradan müslüman olan mazdeist bir aileden gelmektedir. Yunan ve Hint felsefelerinin etkisindedir; Antik Yunan felsefesini okumuştur, Hint gizemciliğine vakıftır. Hıristiyan nesturi ve keldanilerle birarada olmuş ve hıristiyanlığın etkisinde kalmıştır.

Tüm bu eleştiriler irdelendiğinde görülmektedir ki Hallac yürek yolunu açan bir bağdaşımcıdır. Müslümanlığın güçlendiği dönemde, din ve ırksal mozaikin renkli olduğu bir coğrafyada değişik eğilim, felsefe ve dinleri tanıyarak bir bağdaşıma gitmesini yadırgamamak gerekir.

***

HALLAC'IN YAPITLARI

Hallac'ın yapıtları üç cilt altında toplanmıştır. Bunların adı **Rivâyât** (Rivayetler), **Tavvâsîn** ve **Hallac Divanı**'dır. Alt ayırımlar ise aşağıdaki adları almıştır:

Kitab el-Ahruf Müstahdese ve'l Ezeliye; Kitab el - Usul ve'l Furu; Kitab Sırr el Alem ve'l Meb'ûs; Kitab el-Adl ve'l Tevhîd; Kitab İlm el Bakâ ve'l Fenâ; Kitab Medh en-Nebiy; Kitab Huve Huve.

Yapıtlar kendinden sonra İbni Bâkûye tarafından biraraya getirilmiştir. Biraraya getirilmesinde etrafında bulunan insan-

ların ve oğullarının şahitliği ölçüt kabul edilmiştir. Daha sonra Wâsiti ve Fâris eldeki tüm el yazmalarını gözden geçirerek bugün **Hallac Külliyatı** olarak kabul edilen kitapların çağımıza gelmesinde öncülük etmişlerdir. Ebubekir İbni Wâsiti'nin Hallac'tan 15-20 yıl sonra öldüğü sanılmaktadır. Bu durumda eldeki metinlerin Hallac'a ait olması hususu % 100'e yakın bir doğruluk payını içermektedir. Kaldı ki kendisi Hallac'ın çevresinde bulunmuştur. Fâris Dinavarî onlardan 60-70 yıl sonra yaşamıştır. Görgüye dayana tanıklığı olmasa dahi Fâris, Hallac ve onun felsefesine derinden bağlı biri olarak titiz bir çalışma yapmıştır.

Hallac'tan 66 yıl sonra İbni El Nedim tarafından hazırlanan Hallac Külliyatı da önem taşımaktadır, fakat sistemsizdir.

Hallac Rivayetler adlı yapıtında hadislerden hareketle yorumlar yapmaktadır. Hallac Divan'ı, adından da anlaşıldığı gibi şiirler ve kutsallığa ilişkin sözlerden oluşan bir kitaptır. Tavvâsîn'de ise derinlemesine olarak teolojik konular ele alınmıştır. Hallac'ın felsefe ve metodu Tavvâsîn'de belirgin olarak ortaya çıkmaktadır. Tavvâsîn, Hallac'ın son döneminin yapıtıdır. Suçlanmasında bu yapıtta yazdıklarının da etkisi vardır. Tavvasin sırların açıklanması anlam ve bağlamında bir yapıttır. Burada mutezile akımına karşı çıkmış ve islamiyeti savunmuştur. Ancak Hallac'ın İslamiyet anlayışı bugün ağırlıkta olan biçimci, cebriye akımına kayan ehli sünnetle karıştırmamak gerekir. Onun anlayışı biçimden önce öze önem veren bir tutumdur.

I – Tavvâsîn:

Bu yapıtın **birinci bölümünde** Hallac Allah, Kur'an-ı

Kerim ve Hz. Muhammet ilişkilerini ele almaktadır.

Kutsal kelam Hz. Muhammed ilişkisi nedir?

Mutedil Mutezilî anlayışa göre Kur'an Allah'ın iradesidir, Hz. Muhammed'in Kutsal İrade'yi söylemesi raslantısaldır çünkü Muhammed bir insandır, doğarken dahi müslüman değildi.

İmamiyeci anlayışa göre Hz. Muhammed'le Allah arasında bir iletişim köprüsü vardır. Vahiy esnasında Hz. Muhammed, Allah'ın kelamı haline gelir. Kendinden sonra da bu sezgisel ilişki Ali'ye geçmiştir. İmamiye içinde yer alan İshakiye ve Nuseyri akımına göre Ali, Allah'ın Muhammed'den sonra ikinci kelam ifadecisidir. Dürziler ve Karmatilere göre **Ali Evrensel Akıldır.**

Bazı dindar sünnilere göre Allah'la Muhammed arasındaki ilişki lamba-ışık ilişkisi gibidir. Muhammed ışıktır, kutsal bir yağdan kaynağını almaktadır.

Tûstari'ye göre Muhammed bir «amûd el nûr-nur sütunu»dur. O, Adem'den önce de Nûr olarak var idi. İmam Hambel'e göre Allah başlangıçta bir Nûr yarattı ve Muhammed'in kalbine yerleştirdi. Beden olarak bu Nûr önce Adem'e verildi, ondan da peygamberler sülalesi içinde Muhammed'e kadar tekrar geldi. Nûr Muhammed'de Kur'an olarak tecelli etti.

Hallac'a göre de önce Nûr yaratılmıştır ve Muhammed'in yüreğine yerleştirilmiştir. Nûr sonsuzluk öncesi bir elemandır. Muhammed'le Nûr aynı düzeydedir, Nûr onun adıdır. Tüm yaratılışı tohumu Nûr'dur. Nûr nedensellilik öncesidir, hiçbir nedene bağlı değildir. Her şeyin ilk nedeni odur. Muhammed, her şeyin tohumu olan Nûr'dur. O özün ilk görünümüdür. O salt özgürlüktür.

Hallac'a göre Muhammed bir meşaledir ve Gizemin aydınlığını yakmıştır. «Allah bağrını açtı, gücünü kurdu, ağırlığını dengeledi, kerametiyle meşalesini yaktı. Onun peygamberlik aydınlığı Evrensel Aydınlıklar tohumunu bulmaktadır. Evrensel Aydınlık, Gizemli Aydınlıktan gelmektedir. Onun için hazırlanan varoluş hiçliği ortadan kaldırmıştır. O yaradılışın prensidir. O şanlıdır (Ahmed), şanlandırılandır (Muhammed). Allah, Salt Hakikat olarak onunla hakikatleri söyletmiştir. O, yaratılmamış Kelam'ın sözcüsüdür. Böylelikle yaratılmamış Allah'la özdeştir. O sonu, sonları ve sonların sonunu ifade etmiştir. Tüm bilimler, Muhammed'in sonsuz okyanusu içinde birer damladan ibarettir. Hiçbir bilim adamı onun bilimine ulaşamaz. Onun yolundan çıkan şaşkınlar nereye ulaşabilirler? Filozofların sözü, onun hikmeti karşısında bir kum tepesi gibi dağılıp yok olur.»

Tavvâsîn'in **ikinci ve üçüncü bölümünde** Hz. Muhammed'in özellikleri ve bu özelliklerin felsefi bağlamdaki konumu ele alınmaktadır. Felsefi mülahazalarla bu bölüme giren Hallac, hakikatle gerçek arasındaki ilişkileri irdelemektedir. Gerçek olan her şey acaba hakikat midir? «Kandilin ışığı gerçeğin bilimidir; kandilin ısısı gerçeğin gerçeğidir; kandille bütünleşmek gerçeğin Hakikatidir. Mutlak Gerçeği, Hakikat'i anlamak Muhammed'i tanımakla mümkündür. Musa, sadece Hakikat'in kanunlarını söylemiştir. Muhammed Hakikat'in kendisidir.»

Tavvâsîn'in **dördüncü ve beşinci bölümünde** Miraç olayı üzerinde duran Hallac, Hz. Muhammed'in Mekke'den Kudüs'e gitmesi, oradan da Allah katına yükselmesinin önemini anlatmaktadır. Mirac'tan sonra Hz. Muhammed müslümanlığı bir sistem içine koymuştur. Bu bölümde Hallac

ayrıca Kur'an'daki bazı söz, olay ve olguların mahiyeti üzerinde açıklamalar yapmaktadır. Açıklamalarında yürek gözünün açılması hususunda düşüncelerini ortaya koymaktadır.

Altıncı ve yedinci bölümde Şeytan'ın işlediği günah konusu ele alınmıştır. Kitabın adı Tâvvasî de bu bölümden gelmektedir. **Tâ Sîn El Azal** Şeytanın düşüşüdür. Hz. Adem'e secde etmesini Allah Şeytana buyurunca o reddetmiştir. Bu red Şeytan'ın gözden düşmesine yol açmıştır. «Ben Ademden üstünüm» demesi kibirdir. Allah kibiri sevmez. «Ben ateştenim, o topraktan» diyerek kıyaslamaya gitmesi yanlıştır. Şeytan, Allah'a kulluk bağlamında Adem karşısında secde etmeyi reddetmiştir. Tutumu acaba ne oranda kusurludur? Oysa ki tüm melekler secde etmişti.

Bu konuda da değişik ekollerin değişik görüşleri vardır. Hallac bir şiirle konuyu Şeytan cephesinden ortaya koyar:

«Allah'ım sana salt kulluk uğruna uymam buyruğuna;»

«Ruhum ve düşüncem Sana tutkundur»

«Sensiz nedir ki Adem? Bir hiç...»

«Ben Şeytan, Sensiz neyim ki? Onun gibi bir hiç...»

Musa, Şinai Dağı'nın yokuşunda Şeytan'la karşılaşır. Ona «neden Adem'e secde etmedin» diye sorar. Yanıt ilginçtir «Eğer secde etseydim, senin gibi olurdum. Ben bütünlüğün kuluyum». Burada Hallac Şeytanı doğrular gibidir. O da Şeytan gibi Allah'la bütünleşme arzusu içinde değil miydi?

Özgür iradeden hareket etmesi nedeniyle sorumluluğun Şeytan'a ait olduğunu söylemiştir.

Hambelliler, geleneksel mistikler, mürciye ve eş'ari yandaşları şeytanın cehaletten kaynaklanan bir aymazlık içinde olduğunu, bu nedenle günah işlediğini belirtmişlerdir. Zaten

bu akımlar içinde olan bazı düşünürlere göre Şeytan hiçbir zaman melek değildir, o bir cindir.

Hallac açısından Şeytan bir mümin ve ariftir. Niyeti bütünlük içinde kalabilmektir. Allah Şeytan'a bir tercih imkânı vermiştir. Adem'e secde etmek veya etmemek... Aslında soruna şeytan açısından bakıldığında ortada bir tercih etme özgürlüğü yoktur. Allah dışında birine secde edilmemesi daha önce söz konusu iken, şimdi Adem'e secde edilmesi istenmektedir. Bu durumda salt Allah birliğini yeğleyen Şeytan neticeyi Yaratan'ın iradesine bırakmıştır. Eğer secde etseydi insansal bir yazgı içine girebilirdi. Bu da günahkârlığa kadar gitmek demekti. Günahkârlık cehennem azabına yol açacağına göre, itaat etmeyip Tanrısal Birlik içinde kalarak cehennem azabının riski içine girmek Şeytan'ın kendi tercihiydi.

Tavvâsîn'in **sekiz, dokuz ve onuncu bölümlerinde** vahdet-i vücud düşüncesi içine girilmiştir. Allah Bir'dir; Özerk ve Soyut bir Birliktir. İnsan O'nun Birliğine şahitlik eder. Bu birliği ifade etmek, mantıksal olarak süjenin objeyle birleşmesi demektir. Değişik süjelerin bu Birliği ifadesi bütünde birleşme anlamına gelir.

Yukarıdaki uslamlamalara benzer yaklaşımlar içinde Hallac Allah'la birleşme ve bütünleşmeyi kanıtlamak istemektedir. Tevhit olayında, Hallac kanımızca mantıksal uslamlamaları tercih ettiğine göre akılcılığa kaymıştır; demek ki yüreğin gözünü açmak için de akıl gerekmektedir.

Onbirinci bölüm marifet, bilgelik üzerinedir. Gene bazı uslamlamalarla Tanrı'ya nasıl ulaşılacağı ele alınmaktadır. Tanrı'ya akıl yoluyla ulaşmak isteyenleri eleştiren Hallac düşünce ve bilgelikle değil aşkla Allah'a varılmasının olanaklılığını kanıtlamaya çalışmaktadır. Bilgelik akıl olarak ele

alındığında maddi dünyanın boyutları içinde kalır. Gerçek bilge kişi yüreğiyle Tümel Hakikate ulaşandır.

İnsanoğlu, tüyünün rengini neden sarı veya siyah olduğunun bile bilmekten acizken, akıl onu sınırlı ve kesimsel hakikatler içinde oyalarken, nasıl olup da Tanrısal boyutla iletişim kurabilsin?

Gerçek bilgelik, dünyasal nesnelerden kendini uzak tutmaktan geçer. Bu maddi acılara yol açabilir. Acı çekmek gerçek bilgeliğe atılan ilk adımdır. Kendini feda ederek, önce düşmanı dahi olsa insanı severek, Tanrısal sevgiye ulaşma cehti gerçek bilgeliktir. Marifet işte budur.

Hallac akıl-yürek karşılaştırmasında mantıksal uslamlamalarla yüreği öne çıkarmaktadır. Yüreğe ulaşırken kullanılan yöntem akıldır. Aklın verileriyle yüreği yeğlemek, aklı dışlamak, kanımızca çelişkili bir tutumdur.

II – Rivayetler:

Bir hadiste Hz. Muhammet Allah'ın şöyle buyurduğunu söylemiştir (Hadis-i Kutsî değil). «Gecenin sonunda yere secde edip Allah'a yakaran Adem soyunun bu davranışı kadar Beni memnun eden şey yoktur.»

Yukardaki hadisten yol alan Hallac Rivayetler adlı yapıtında 27 adet Hadis'in yorumunu yapmaktadır. Rivayetlerden kastedilen zaten Hz. Muhammed'in söylediği sözlerin rivayetidir. Başka bir anlatımla Peygamberin söylediği rivayet edilen sözler «Rivâyât» diye adlandırılmaktadır. Kutsal Hadisler kesin olarak Hz. Muhammed'in söylediği sözler olarak kabul edilir. Rivâyât ise tam bir kesinlik olmasa da kesinliğe bir hayli yakın hadislerdir.

Görülüyor ki ilk incelenen hadiste yere secde edilmek su-

retiyle gece sonunda yapılan ibadetin önemi üzerinde durulmuştur.

İncelenen ikinci hadiste Allah'ın zavallıların, fakirlerin yanında yer aldığı hususuna değinilmiştir.

Üçüncü, dördüncü ve beşinci hadiste; **esas Kâbe'nin, insanın yüreğinde olduğu** hususu anlatılmaktadır.

Altıncı hadis bu dünyanın fanilliği üzerinedir.

Yedinci hadis Allah sevgisinin önemini vurgulamaktadır. Sekiz ve dokuzuncu hadislerde Cennet'teki güzelliklerden söz edilmektedir. Dokuzuncu hadis Allah'ın zamanüstülüğü kavramını incelemektedir. Onuncu ve onbirinci hadis Kur'an'ın yüceliğini anlatmaktadır.

Bundan sonraki hadislerde de sevgi, melekler, Allah'ın sevgili kulları temaları mevcuttur. Hadislerden hareketle bazı semboller, kutsal günler ortaya çıkarılmakta ve bunlara önem verildiği taktirde Allah sevgisine ulaşılmasının mümkün olacağı belirtilmektedir. İncelenen bir hadiste Allah'ın her gece bilim adamlarının ruhuna inerek onlara yol gösterdiği söylenmektedir.

Hallac-ı Mansur Rivayetler'de incelediği hadisler içinde Allah sevgisi ağırlıkta olanları ele almıştır. Bu arada bilim sevgisini işleyen hadisler de Rivâyât içinde bulunmaktadır.

III – Hallac Divanı

Kasidelerden müteşekkil bu divanda gene yukarıda belirttiğimiz konular şiirsel olarak işlenmiştir.

Hallac'ın kelime haznesi çok zengin bir görünüm içindedir. Ayrıca İslâm tarihi ve edebiyatı bağlamında ele alıp şiir haline getirdiği konularda onun geniş kültür ve bilgi sahibi olduğunu görmekteyiz.

Şiirlerinde metaforlara yer vermiştir. Bazı konuları sembollerle işlemiştir.

Hallac'ın bu şiirlerinin daha sonra minyatür ustaları tarafından kullanılarak resimli kitaplar haline getirildiği bilinmektedir. Hallac çok yakından Kur'an-ı Kerim stilini izlemiştir.

Hallac'ın şiirlerinde arameen ve helenistik kültürün izleri olduğu söylenir.

Hallac'ın eserleri hakkında hasımları alehte konuşmuştur. Özellikle İmamiye kanadından gelen eleştirilerde Hallac'ın dil bilgisinin zayıf, kelime hazinesinin fakir olduğu iddia edilmiştir. Bazıları, katı doktrin açısından hareket etmeleri nedeniyle Hallac'ın din bilgisinin zayıf kaldığını, buna mukabil bir edip olarak yazdığında başarılı olduğunu söylemiştir.

Hallac'ı objektif bir bakış açısı içinde ele alan Baklî, mistik yazılar içinde en orijinal yerin Hallac'a ait olduğunu belirtmiştir. Baklî'ye göre gizemliliğin dilini Hallac iyi kullanmıştır. Onun mısralarında yüreğini saflaştırmak isteyen herkes bir şeyler bulabilir. O yürekleri heyecanlandırmaktadır.

Hallac'ın etkisinde kalarak edebi eserler veren mistiklere İslam Edebiyatı'nda sık rastlanmaktadır.

Tevhîdi'nin mistik eserlerinde Hallac'ı görmek olanaklı olabilirdi, ancak kendisine ait bu bağlamdaki eserler henüz ele geçmemiştir. İmam-ı Gazâlî de Hallac etkisi vardır. En azından Gazâlî'nin Hallac'ı iyi okuduğu kesindir.

Hallac'çı edebiyatın izinden giden yazar Halep'li El Suhaverdi'dir. Muhaddin-i Arabi-Hallac ilişkisine daha önce değinilmişti.

Abdülkerim Jîlî, Mevlana Calelettin Rûmi, Nesimi, Şeyh Ahmet Ahsâi edebiyat alanında Hallac'tan esinlenmişlerdir.

Hallac'ın edebi eserlerinden bazı simyacıların yararlandığı söylenmektedir. Bunların başında Jildaki adlı bir simyacı gelmektedir. Ona göre Hallac iyi okunduğu taktirde birçok simya konusunu aydınlatacak bilgi bulmak mümkündür.

•

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ 5
ÖNSÖZ 7
Hallaçın Yaşam Öyküsü 9
Yaşamı 13
Seyahatleri 21
Enel Hak 34
Hallaç'ın Bağdat Yaşamı 35
Duruşmalar 45
Şehadeti 46
Son Sözleri 57
Hallaç'çı Gelenek 66
Türklerde Hallac-ı Mansur 69
Hallac Söylencesi 78
Hallac'ın Doktrini 85
Hallaç'a Eleştiriler 95
Hallaç'ın Yapıtları 97

Hallac-ı Mansur'u daracağına gönderen zihniyet O'nun bedenini yoketmekle bu işi bitireceğini sanıyordu. Ama yanıldılar. Hallac'ın yolu bin yıldır insanlığı bir meşâle olarak aydınlatıyor.